

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Bakalářská práce

2014

Hana Gabrielová

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českého jazyka a teorie komunikace

Bakalářská práce

Hana Gabrielová

Adjektivum *poslední* v systému české slovní zásoby

Diachronní pohled

The Adjective *poslední* in Czech Lexicon

A Diachronic View

2014

Vedoucí práce: Mgr. František Martínek

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucímu práce za cenné a podnětné připomínky a rady, poskytnutí textů připravovaného *Korpusu humanistické češtiny* a především za neskonalou trpělivost; pracovním oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR za umožnění přístupu k některým interním textovým zdrojům a databázím a v neposlední řadě své rodině a blízkým přátelům za neochvějnou shovívavost a neustávající podporu.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 18. 8. 2014 podpis

Abstrakt

Tato bakalářská práce sleduje vývoj postavení adjektiva *poslední* v systému české slovní zásoby se zvláštním zaměřením na češtinu doby střední. Vychází jednak ze slovníkových prací zachycujících lexikum starší češtiny, jednak z anotované databáze dokladů sestavené na základě excerpce korpusů textů češtiny doby střední. Po stručné kapitole nastiňující „předčeský“ kontext následuje podrobný rozbor lexikografických zpracování adjektiva *poslední* ve staré češtině. Druhá část je věnována analýze sémantiky adjektiva ve střední češtině, založená zejména na komponentové analýze a rozboru syntagmatických vztahů. Snaží se rovněž postihnout nepodstatnější vývojové změny.

Abstract

The thesis describes the position of adjective *poslední* in system of the Czech lexicon with particular reference to Middle Czech and aims to realize its main semantic changes. It results from the dictionaries of the Old Czech lexicon and from the annotated database of evidences which was created on the base of the Middle Czech text corpora. The brief chapter dealing with “pre-Czech” context is following by detailed analysis of lexicography description in the Old Czech dictionaries. The second part summarizes the results of Middle Czech semantic analysis, consisting especially of the component analysis and the analysis of syntagma.

Klíčová slova:

slovní zásoba, adjektivum, paradigmatické vztahy, syntagmatické vztahy, lexikální subsystém, slovní druh, lexikalizace, gramatikalizace, stará čeština, střední čeština, vývoj jazyka

Keywords:

lexicon, adjective, paradigm, syntagma, lexical subsystem, part of speech, lexicalization, grammaticalization, Old Czech, Middle Czech, language development

Obsah

1	Úvod.....	9
1.1	Téma a zaměření	9
1.2	Cíl práce	10
1.3	Metodika	10
2	„Předstaročeské“ pozadí vývoje lexému <i>poslední</i>	12
2.1	Etymologie	12
2.2	<i>Poslední</i> v ostatních slovanských jazycích	13
3	Adjektivum <i>poslední</i> ve slovnících zachycujících slovní zásobu starší češtiny	14
3.1	<i>Slovník česko-německý</i> Josefa Jungmanna.....	14
3.2	<i>Staročeský slovník</i>	16
3.3	Další slovníky staré češtiny.....	21
3.4	<i>Historický slovník slovenského jazyka</i>	21
4	Adjektivum <i>poslední</i> v češtině doby střední.....	25
4.1	Teoretická východiska	25
4.2	Korpus a databáze dokladů	26
4.3	Komponentová analýza.....	28
4.4	Vývojové tendence.....	34
4.5	Syntagmatika.....	36
5	Závěr	40
6	Seznam citované literatury.....	42
6.1	Slovníky	42
6.2	Sekundární literatura	42
7	Přílohy.....	44
7.1	Heslo <i>poslední</i> ve Staročeském slovníku	44
7.2	Seznam textů <i>Diakorpu</i> a <i>Humkorpu</i> a jejich zkratk	48

Seznam zkratek

adj.	adjektivum
adv.	adverbium
dl.	dolnolužickosrbský
ESSČ	<i>Elektronický slovník staré češtiny</i>
HSSJ	<i>Historický slovník slovenského jazyka</i>
ie.	indoevropský
LJ	lexikální jednotka
LV	lexikální význam
JgSlov	Jungmannův <i>Slovník česko-německý</i>
nč.	новоčeský
pol.	polský
psl.	praslovanský
stč.	staročeský
StčS	<i>Staročeský slovník</i>
StčTB	<i>Staročeská textová banka</i>
subst.	substantivum
stsl.	staroslověnský

A aj, jsou poslední, kteříž budou první, a jsou první, kteříž budou poslední.

(Bible kralická, L 13:30)

„Chápeme-li jazyk jako historický fakt, jako výsledek historického vývoje, musí nás zajímat vývojové postupy, jimiž jazyk k danému výsledku došel. Jde nám ovšem o vývoj jazykového systému jako celku, ale pracovat můžeme pouze s jeho jistými úseky, s jistými soubory jeho jednotek. Pracovně si tedy izolujeme jazykové jednotky a zkoumáme jejich vývoj, avšak s vědomím toho, že ve skutečnosti – v systému – nejsou navzájem izolovány, nýbrž spjaty vzájemnými vztahy.“

(Igor Němec: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, s. 7.)

1 Úvod

1.1 Téma a zaměření

Tato bakalářská práce se zabývá postavením lexému *poslední* v systému české slovní zásoby a jeho proměnami v průběhu několika staletí jazykového vývoje se zvláštním zaměřením na tzv. češtinu doby střední.¹ Tematické vymezení se může jevit jako velmi úzké a specifické. Bylo takto zvoleno záměrně, aby umožnilo detailní a komplexní analýzu dané problematiky. Výsledek tedy představuje spíše jakousi mikrostudii,² která by měla jednak poukázat na některá opomíjená hlediska historické lexikologie, jednak nabídnout paralelu k obdobným sondám synchronním a poukázat na možnosti doposud jen okrajově využívané materiálové základny pro starší vývojová období češtiny.

Volba konkrétního lexému staví na několika předpokladech. Poměrně bohatě polysémní adjektivum³ *poslední* si v systému české slovní zásoby udržuje po celou dobu jejího vývoje na první pohled poměrně stabilní a výraznějšími změnami nijak nekomplikovanou pozici. Přesto u něj z diachronního hlediska můžeme pozorovat celou řadu zajímavých posunů (zejména v oblasti sémantiky), jejichž sledování by mohlo pomoci objasnit i některé obecnější jazykové tendence. Zároveň spadá do úseku slovní zásoby, jež byl precizně zpracován v rámci původní koncepce kolektivně vznikajícího Staročeského slovníku, který poskytuje velmi kvalitní výchozí bod především pro analýzu významu daného lexému ve staré češtině. Podnětné otázky otevírá rovněž jeho postavení v různých lexikálních subsystémech, jejichž prozkoumáním je možno zasadit vývoj lexému do širšího kontextu.

Zvláštní pozornost věnovaná češtině doby střední vychází z osobního přesvědčení o stále rostoucí potřebě nadále systematictěji a detailněji mapovat i tuto etapu vývoje českého jazyka, k níž bylo dlouho z různorodých příčin a pohnutek přistupováno spíše jako k etapě přechodové, a prohloubit tak poznání tohoto téměř tři století pokrývajícího a na poli lingvistickém stále relativně málo probádaného období našich jazykových dějin, jež není jen jakýmsi spojovacím mostem mezi češtinou starou a novou (byť již v takovém případě by bylo

¹ Češtinu doby střední (stč.) rozumím vývojové období navazující na češtinu starou (sč.) a následované češtinou novou (nč.), tj. období zhruba mezi léty 1500 a 1790.

² Obdobně úzkoprofilové práce jsou v rámci historické lingvistiky poměrně běžné zejména na poli etymologickém, nicméně ani v oblasti diachronní lexikologie a lexikografie nejsou naprostou výjimkou, jak dokládají např. některé studie J. Gebauera, J. Zubatého, V. Ertla nebo I. Němce

³ Pro účely této práce ponechávám stranou zcela oprávněnou diskuzi o slovnědruhové příslušnosti lexému *poslední* a kloním se k obecně uznávanějšímu zařazení lexému mezi adjektiva.

na místě se jím soustavněji zabývat), nýbrž svébytnou a v mnoha ohledech zásadní fází v dějinách jazyka, která bezprostředně a logicky navazuje na jeho starší vývojová stadia a zároveň předjímá jeho podobu současnou. I přes toto zaměření se práce pokusí dostát požadavkům kladeným na bádání ve své podstatě skutečně diachronní (daná problematika je nahlížena z longitudinální perspektivy a proměny zkoumaného lexému jsou sledovány napříč několika staletími), neomezující se na synchronní pojednání o vybraném starším časovém úseku jazykového vývoje.

1.2 Cíl práce

Předkládaná studie si klade za cíl provést sémanticky zaměřenou diachronní lexikologickou analýzu lexému *poslední*, zachycující vývoj daného adjektiva od období staré češtiny po první polovinu 19. stol. se zvláštním zřetelem k češtině doby střední a s přihlédnutím k situaci praslovanské (popřípadě staroslověnské) i novočeské. Analýza bude vystavěna především na rozboru, komparaci a případné revizi dosavadních zpracování adjektiva v dostupných slovnících popisujících lexikum starší češtiny a na podrobně anotované databázi výskytů lexému v češtině doby střední, sestavené z velké části na základě korpusu elektronicky dostupných textů relevantních pro vytyčené období.

Úkolem práce je provést sémantickou analýzu adj. *poslední*, postihnout vývoj jeho významové struktury při zohlednění syntagmatických i paradigmatických vztahů, do nichž vstupuje, a také zachytit případné lexikalizační či gramatikalizační tendence. Okrajově se zaměří rovněž na některé specifické otázky související s dílčími hledisky analýzy příslušného lexému (např. problematika stupňování).

1.3 Metodika

Úvodní část mikrostudie zasazuje lexém *poslední* do indoevropského a slavistického kontextu a vychází z prací etymologických a slavistických. Následující kapitola, pojednávající o lexikografickém zpracování lexému *poslední* ve staré češtině, je založena zejména na práci se slovníky zachycujícími lexikum tohoto období. Výsadní postavení mezi nimi zaujímá kolektivní *Staročeský slovník*, který doposud představuje nejkomplexnější a nejpodrobnější lexikografický popis staročeské slovní zásoby. Větší pozornost je věnována rovněž Jungmannově *Slovníku česko-německému*. Čtvrtá kapitola, zaměřená na postavení lexému v rámci systému slovní zásoby češtiny doby střední, čerpá z analýzy jazykových dat soustředěných v korpusu textů středněčeského období. Tato sémantická analýza se snaží

v praxi aplikovat především teoretické poznatky významného představitele pražské lingvistické školy, Igora Němce, a předního slovenského lexikologa Vincenta Blanára. Úsek zpracovávající syntagmatiku je pak doplněn o přístupy moderní synchronní lexikologie, zastoupené zejména pojetím Františka Čermáka. Citované doklady respektují transkripční zásady ustanovené daným slovníkem, z něžž jsou převzaty, nebo dílčím korpusem, z něžž byly vyexcerpovány.

2 „Předstaročeské“ pozadí vývoje lexému *poslední*

2.1 Etymologie

Lexém *poslední* náleží k nejstarším vrstvám české slovní zásoby. Jeho původ je třeba hledat již v lexiku praslovanském. Základ **slěd-* souvisí s indoevropským kořenem **(s)leidh-*⁴ s významem ‘klouzat’.⁵ Rejzek vysvětluje sémantickou motivaci psl. nástupnického základu takto: „Původní význam psl. subst. je tedy asi ‘kolejnice, sanice’, z toho pak ‘stopa kolejnice, kolej’ a konečně ‘stopa vůbec’. Do stč. potom přeneseně i ‘souvislost, posloupnost věcí’.”⁶ Zdá se však, že k metaforickému posunu mohlo dojít již v období předčeském, neboť deriváty obsahující sém ‘sled, posloupnost’ jsou prokazatelně obecně slovanské.⁷

Z lokativní vazby všeslovanského substantivního základu **slěd-* a psl. předložky **po-* vzniklo adverbiale **po sledě*,⁸ nesoucí původně význam ‘po řadě’, až později transformovaný v ‘na konci’.⁹ To se pak stalo bezprostředním motivantem¹⁰ adjektiva **poslědъnъ*¹¹ a jeho dalších slovanských variant, z něž vycházejí rovněž ostatní členy příslušné slovotvorné řady (*posledně, posléz(e), naposled(y), ...*).¹²

⁴ Srov. např. POKORNY, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke, 1989, s. 960n.

⁵ Machek motivuje psl. **slěd-* kořenem **sloid-os*, příbuzným s got. *laists* ‘stopa’ a *laistjan* ‘sledovati’ (MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint 3. vydání z r. 1971, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, s. 553).

⁶ REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. 2. nezměněn. vyd., Voznice: Leda, 2012, s. 581.

⁷ Srov. např. heslo *poslědъnъ* in KOPEČNÝ, F. a kol.: *Základní všeslovanská slovní zásoba*. Praha: Academia, 1981, s. 284.

⁸ Machek zmiňuje i potenciální **po v-sledě*, nicméně nijak tuto variantu nerozvádí (MACHEK 1971, s. 553).

⁹ REJZEK 2012, s. 581.

¹⁰ Kloním se k názoru, že stč. adjektivum *poslední* nebylo utvořeno až sufixací doloženého stč. *posled*, jež má spíše adverbialní funkci, byť se taková možnost nabízí. Považuji naopak za relevantní uvažovat motivaci obrácenou, čemuž by nasvědčovalo i velmi malé množství dokladů adv. *posled*, z nichž nejstarší navíc pochází až z chronologické vrstvy D (StčS uvádí pouhé dva doklady pro *posled*, jeden pak pro tvar *posledy*; ve StčTB se nevyskytuje *posled* ani jednou, *posledy* pak čtyřikrát, *Diakorp* neobsahuje doklad žádný, vyjma spojení v *posled*, které ovšem pochází až z 2. pol. 19. stol.).

¹¹ Měkký jer potvrzuje, že ojediněle doložená stč. varianta *posledný* je sekundární, motivovaná zřejmě analogickým *následný*, které má však na rozdíl od adjektiva *poslední* slovesný základ (*následovati*), stejně jako novější *výsledný*. Situaci komplikuje nedeverbativní stč. *dósledný*, u jehož jediného dokladu v *Slovníku ostříhomském* však nelze vyloučit ani čtení *dóslední*. (Srov. ESSČ, heslo *dósledný*.)

¹² Komplikovanější se jeví etymologie slovanského adverbia *poslě*, doloženého ve staré češtině, staré ruštině i církevní slovanštině, jež bývá někdy vykládána i jiným způsobem: z předložkového pádu zájmena **po-sъ* a částice *lě* (Sobolevskij, Preobraženskij), z předložky **pos-* doložené také ve slově *pozdní* (Łoś, Mladenov), nebo ze staršího adverbia *poslědb* odsunutím koncového *-db* (Osten-Sacken, Brungmann, Preobraženskij, Němec). Touto otázkou se podrobně zabývá NĚMEC, I.: *Staročeský příspěvek k výkladu slovanského adverbia poslě*. Listy filologické 2/85, 1962, s. 330–333.

2.2 Poslední v ostatních slovanských jazycích

Adjektiva odvozená od psl. **poslědbъ* nalezneme ve všech slovanských jazycích, vyjma spisovné běloruštiny.¹³ Rejzek uvádí polské *pośledni*, ruské *poslédnij*, srbochorvatské *pòsljednji* a staroslověnské *poslědbъ*;¹⁴ Kopečný dále navíc slovenské *posledný*,¹⁵ hornosrbské *posled(d)ni*, dolnosrbské *poslědny/slědny*,¹⁶ ukrajinské *poslidnij*, slovinské *poslédnji*, makedonské *posleden* a bulharské *posléden*. Ze sémantického hlediska vybočuje polské *pośledni*, které nese pouze význam ‘zadní, horší, všední’,¹⁷ nikoliv ‘na konci řady’, pro jehož vyjádření užívá polština lexém *ostatni*. Ve všech jazycích (kromě ukrajinštiny, kde synchronní lingvistika slovo označuje za dialektické a zastaralé)¹⁸ se jedná o adjektivum frekventované, stojící v centru současného lexika.

¹³ Srov. KOPEČNÝ 1981, s. 284; který zmiňuje pouze běloruskou dialektickou podobu *paslědni*.

¹⁴ Staroslověňština na rozdíl od staré češtiny užívala i dva verbální deriváty: *poslědovati* (‘jít za někým, následovat’) a *poslědstvovati* (‘následovat, doprovázet, být při něčem’).

¹⁵ O slovenském *posledný* vypovídá kapitola 3.5, která se zabývá zpracováním lexému v *Historickém slovníku slovenského jazyka*.

¹⁶ Varianta *slědny* je v dolní lužické srbštině běžnější a četnější, adjektivum *poslědny* není např. v chotěbuzském dl. korpusu zastoupeno vůbec, jeden doklad uvádí dl.-něm. slovník (*w jadnom z *pòslědnych domow*), variantu *poslědny* zmiňuje také Šwjela 1961. Srov. *Dolnoserbsko-nimske słowniki, Nimsko-dolnoserbski słownik a Dolnoserbski tekstowy korpus* dostupné k datu 14. 8. 2014 na WWW: <http://dolnoserbski.de>.

¹⁷ V současné polštině navíc funguje zpravidla komparativně ve významu ‘horší, nižší’, což ovšem lépe odpovídá etymologii slova – poslední je ten, který následuje po nějaké řadě, “sledu”, důraz je tedy kladen na sém ‘následující až po něčem’, nikoliv ‘jsoucí až na úplném konci’.

¹⁸ V centru stojí výraz *останній*; srov. např. akademický *Словник української мови* z r. 1980 dostupný ke dni 14. 8. 2014 na WWW: <http://sum.in.ua/s/poslidnij>.

3 Adjektivum *poslední* ve slovnících zachycujících slovní zásobu starší češtiny

3.1 Slovník česko-německý Josefa Jungmanna

Jungmannův *Slovník česko-německý*,¹⁹ vycházející ve 30. letech 19. stol., má navzdory svému názvu spíše charakter popisného výkladového slovníku češtiny.²⁰ Jelikož čerpá z bohaté materiálové základny, sestávající do značné míry z textů starší provenience (největší zastoupení mají texty středněčeské), zachycuje bez ohledu na svoji dataci v širokém rozsahu také slovní zásobu starších vývojových vrstev českého jazyka. Z tohoto důvodu jej zařazují mezi slovníkové práce věnované lexiku starší češtiny. Je však potřebné připomenout, že jakkoliv JgSlov představuje bezesporu významný krok na cestě k moderní české jednojazyčné výkladové lexikografii, nesplňuje všechny požadavky kladené na novodobé výkladové slovníky. Jeho ústředním cílem bylo postihnout pokud možno v úplnosti české lexikum a poukázat na bohatství a pestrost národního jazyka. Dá se tedy v jistém smyslu říci, že v popředí stojí funkce reprezentační,²¹ nikoliv lingvistická. Jungmann se soustředí spíše na kolokabilitu příslušného lexému (v první řadě pak na ustálená spojení, jejichž je součástí) a místy rezignuje na precizní a vyčerpávající popis jeho polysémní struktury. To se odráží i v zpracování lexému *poslední*, které proto nelze považovat za komplexní výklad významové struktury daného adjektiva, ale které přesto přináší množství zajímavých informací, a to zejména v oblasti frazeologické.

Adjektivu *poslední* Jungmann vyhraduje samostatné, středně dlouhé heslo,²² uvozené v souladu s celkovou strukturou slovníku jeho morfologickou charakteristikou (adj.) a tvary komparativu (*poslednější*) a superlativu (*nejposlednější*).²³ Základní sémantické pole lexému vymezuje slovníková definice *který po všech jde*; důraz je tedy jednoznačně kladen na sém 'jsoucí až na úplném konci', 'již ničím nenásledovaný' a nepřipouští z hlediska etymologického původnější (nicméně v této době pravděpodobně již zcela zaniklý) výklad

¹⁹ JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý Josefa Jungmanna*. Praha: Knížecí arcibiskupská tiskárna, 1834–1837. (JgSlov)

²⁰ Srov. např. HLADKÁ, Z.: *České slovníkářství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku, I*. Naše řeč 3/88, 2005, s. 140–151. Sám autor slovník v předmluvě prezentuje jako „slovník národního jazyka“ (JgSlov, *Díl I.*, 1834, s. IIIIn.).

²¹ Ta klade mimo jiné poměrně značné požadavky na kvantitu a variabilitu lexika, o čemž svědčí poměrně hojně zastoupení lexémů, které jsou sice podloženy doklady z použitého jazykového materiálu, nicméně pravděpodobně nebyly nedílnou součástí dobového jazykového úzu.

²² JgSlov, *Díl III.*, 1837, s. 329n.

²³ Ke stupňování adj. *poslední* více viz s. 35.

‘následující po nějaké řadě’. Následují německé (*der endliche, letzte*; dále v heslové stati též *der nächste, End-*, ve speciálních případech *der jüngste, der neue, der hinterste, Nach-*) a latinské ekvivalenty (*ultimus, finalis*; dále v heslové stati též *postremus*).

Vedle tří dokladů užití komparativního a superlativního tvaru adjektiva obsahuje heslová stat' především frazeologická spojení. Zde je jejich kompletní soupis:

nominální vazby: *p. bolest, p. cena, p. cíl a konec, p. čtvrt, p./nejposlednější den, p. hodin(k)a, p. muž, p. nouze, p. oběd, p. pomazání, p. příčina, p. služba, p. soud, p. vůle*

předložkové vazby: *do p-ho, za p-ho věku, do p. krůpěje krve*

slovesné výrazy: *p. babku/sousto z hrdla komu vydržiti, z p-ho/p. mlátiti/mlíti, p. slovo míti*

Významná část kolokací spadá do sémantického okruhu konce života, popřípadě světa, což zcela koresponduje s pozicí lexému ve slovní zásobě staré i střední češtiny, jak uvidíme níže.

JgSlov prostřednictvím dokladů nepřímou zaznamenává významy odpovídající v StčS²⁴ zhruba lexikálním významům 2.B (‘jsoucí na konci pořadí časového’ – *Prosinec (měsíc) poslední jest; chce vždycky poslední slovo míti*) 6. (‘poslední, jediný zbývajících’ – *z posledního mlátiti, poslední mlátiti; vydal by do posledního; poslední čtvrt = měsíc hrbovatý; poslední babku komu vydržiti; poslední sousto komu z hrdla vydržiti; do poslední krůpěje krve se brániti*), 7.B (‘jsoucí na posledním stupni hodnocení, nejnižší hodnocený’ – *poslední muž; on jest v poslední nouzi, měl k tomu pomocníky neposlední*), 8. (‘poslední, konečný, předcházející konci, vztahující se ke konci lidského života n. světa’ – *poslední vůle, kšaft; poslední službu vykonati; poslední hodinka smrti; poslední pomazání, poslední soud, den*) a 9 (‘poslední, nejnovější, časově nejbližší době promluvy’ – *za našeho posledního věku; všechna najposlednější*).²⁵ Schází oproti tomu významy vymezené prostorově (2.A, 5.), metajazykově (3., 4.) a také již zmíněné relativní ‘následující, další, nejbližší v pořadí místním n. časovém’ (1.). Zatímco absence dokladů pro významy ‘nejzazší, nejvzdálenější, krajní’ (5.), ‘za poslední, nakonec’ (4.) a ‘následující, nejbližší, další’ (1.) je dána zřejmě jejich posunem na periferii slovní zásoby a následným zánikem, opomenutí významů ‘jsoucí na konci pořadí místního’ (2.A) a ‘naposledy uvedený (jmenovaný, zmíněný)’ (3.) lze odůvodnit spíše

²⁴ Viz heslo *poslední* in *Staročeský slovník*. Praha: Academia, 1968–2008.

²⁵ Doklady jsou zmíněny pouze výběrově pro ilustraci jednotlivých významů. Všechny doklady v úplném znění a s prameny, z nichž jsou čerpány, srov. reprodukce hesla v příloze č. 1.

pragmaticky. Jak již bylo řečeno, JgSlov neaspiruje za každou cenu na kompletní zachycení významové struktury slova, v centru jeho pozornosti stojí ustálené kolokace a frazémy. Navíc je (v souladu se svým částečně překladovým charakterem) do jisté míry konstruován diferenčně. Z těchto důvodů často ponechává stranou některé významy běžné, nespecifické, snadno odvoditelné na základě významu základního, které navíc nevybočují z polysémie jejich jinojazyčného ekvivalentu (v tomto případě v první řadě ze sémantické struktury lexému *der letzte*).

Že byly diskutované lexikální významy v době vzniku slovníku stále živé, potvrzují např. následující doklady nalezené v DiaKorpu:

ted' opět přecházel se sklopenou hlavou kolem poslední chaloupky (Cikáni, 1835)

Celá postava jeho, vyzábělý, dlouhý obličej, pravily to první; - vysoké, hrdé čelo to druhé; - než modré veliké oči jevíly, to poslední že jest příčinou oddálenosti jeho ode davu cituprázdných měšťáků v tuto tichosti a citlivosti říši. (Marinka, 1834)

Skoumáním ale dále nalezlo se, že poslední tři nejsou nerozlučitelné, a složení jich zevrub se dokázalo. (Lučba, 1828)

Spolu s lexikální jednotkou *poslední* JgSlov zachycuje také několik dalších členů jeho slovotvorné řady. V abecedním pořadí to jsou: *naposled* ('k posledku, konečně, posledně; schließlich'), komparativní adv. *poslé* ('posléze, nejposléze; später, zuletzt'),²⁶ označené za archaické; subst. *posled* ('zadu, poslední jsoucí; das Letzte'), *posleda* ('posledek, posled; das Letzte') a *posledek* ('posled, konec, co zadu jest, co poslední jest; das Letzte, Ende'), adv. *posledně* ('naposled; endlich; tandem, ultimo'), subst. *poslednice* ('poslední, nejmladší z dětí; die Letztgeborne, die Letzte'), deverbativní substantivum *poslednost* ('jakost ta, když něco posledního jest; Letztheit'),²⁷ adv. *posledy* ('naposledy; zuletzt')²⁸ a komparativní adv. *poslěz* ('posledněji, později; später; serius').

3.2 Staročeský slovník

Staročeský slovník,²⁹ navazující na soustavnou práci Gebauerovu,³⁰ poskytuje doposud nejkomplexnější, nejdetailnější a rovněž nejsystematičtější popis staročeské slovní zásoby,

²⁶ K problematičnosti jeho slovotvorné motivace viz pozn. 14.

²⁷ Tento lexém nacházíme pouze ve slovníku Jana Václava Rosy (Thesaurus linguae bohemicae, 1672; dostupný ke dni 16. 8. 2014 na WWW: <http://vokabular.ujc.cas.cz/nezapojene.aspx?idz=eRosaThesN>), známém svou snahou dosáhnout systémové důslednosti, která si vyžádala vytvoření četných neologismů. K nim zřejmě patří i deverbativum *poslednost*, které pravděpodobně nikdy nebylo součástí jazykového úzu. (Srov. pozn. 24.)

²⁸ JgSlov uvádí jediný doklad z památky citované zkratky Mm. Mat.

²⁹ *Staročeský slovník*. Praha: Academia, 1968–2008. (StčS)

³⁰ GEBAUER, J.: *Slovník staročeský*. 2. nezměněn. vyd. Praha: Academia, 1970.

založený na jednotné a teoreticky dobře podložené koncepci, která byla podrobně popsána v Němcově stati *Principy staročeského slovníku*.³¹ Výjimkou není ani heslo *poslední*,³² které představuje zatím nejzvěrubnější lexikografický popis tohoto adjektiva.

Záhlaví heslové stati uvádí vedle standardní podoby *poslední* také ojediněle (pod významem 8.) doložené *posledný*. Dále obsahuje morfologickou charakteristiku (adj.), dva tvary komparativu: *posleží* a *poslednější* a odkaz k motivujícímu (*po*)*sled*. Polysémní struktura lexému *poslední* je rozdělena do devíti samostatných, lineárně řazených významových odstavců:

1. (po kom) následující, další, nejbližší v pořadí místním (A) n. časovém (B)
2. [o jednotce v řadě] poslední, jsoucí na konci pořadí místního (A) n. časového (B)
3. naposledy uvedený (jmenovaný, zmíněný)
4. **poslednie** ve funkci partik. Za poslední, nakonec (uvádí poslední člen výčtu)
5. [o prostoru] nejzazší, nejvzdálenější, krajní
6. [o části z celku] poslední, jediný zbývajících; [o nedoplatku ap.] zůstávající jako úplný zbytek
7. též superl. jsoucí na posledním stupni hodnocení: (A) nejvyšší, nejdůstojnější, nejvýše hodnocený, jedinečný; (B) poslední, nejnižší, nejniže hodnocený, zvl. nejubožejší
8. poslední, konečný, předcházející konci, vztahující se ke konci lidského života n. světa
9. též superl. poslední, nejnovější, časově nejbližší době promluvy, zvl. nynější, současný

Významové odstavce jsou ve shodě s principy StčS uspořádány čistě lineárně,³³ v pořadí daném vývojovými souvislostmi mezi jednotlivými významy heslového polysémního slova.³⁴ Zastavme se nyní postupně u některých méně jednoznačných bodů tohoto lexikografického záznamu.

³¹ NĚMEC, I.: *Principy Staročeského slovníku* in HAVRÁNEK, B. a kol.: *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha: Academia, 1968, s. 16–49.

³² StčS. *Sešit č. 19*, 1990, s. v.

³³ Srov. NĚMEC: *Principy* (1968), s. 41: „Významové odstavce řadíme lineárně za sebou tam, kde jeden význam vyplývá z druhého průhledným významovým posunem nebo kde lze pořadím významů vhodně vystihnout stupeň jejich blízkosti k významu základnímu (oba zřetele se zpravidla kombinují). Vodičtvo k lineárnímu řazení významových odstavců vidíme v principu narůstání distinktivních znaků.“ K větovitému rozčlenění významové struktury hesla se StčS uchyluje pouze v případě „příliš složitých hesel“, a to tak, že „v pořadí značeném zpravidla římskými číslicemi řadíme za sebou významové celky vyčleněné podle zřetelů spíše gramatické povahy, a uvnitř každého takového celku řadíme pak příslušné významové odstavce běžným způsobem lineárním [...] podle zřetelů lexikálně sémantických“ (tamtéž).

³⁴ NĚMEC: *Principy* (1968), s. 41.

Za výchozí (a tudíž lineárně první) je v StčS zpravidla považován ten význam, „který se jeví jako východisko ostatních významů slova nejen etymologicky (tj. z hlediska vědecky zjištěných genetických vztahů), ale i na základě našich dokladů (tj. na základě doložených vztahů k jiným významům a příbuzným slovům). Sama etymologie ani sama frekvence dokladů o výchozím významu nerozhoduje; [...]. U slov motivovaných vycházíme ve sporných případech z významu, který má nejbližší k slovotvornému významu heslového slova“.³⁵ U lexému *poslední* se jedná o význam ‘následující, další, nejbližší v pořadí místním n. časovým’, jenž skutečně odpovídá jeho etymologickému původu v předložkovém spojení **po sledě*, a tudíž i významu slovotvornému. Přesto je zapotřebí podotknout, že určení výchozího významu není v tomto případě zcela neproblematické.

Sémantický posun od původního „nextremního“ vymezení, určujícího relativní pořadí (ať už na ose prostorové, časové, nebo metaforicky – např. evaluativně – pojaté) k novějšímu vymezení „extrémnímu“, absolutnímu, referujícímu k (různě koncipovanému) konci (různě ztvárněné) osy, tedy zjednodušeně formulováno posun od ‘následující po něčem’ (v StčS význam 1.) k ‘stojící na úplném konci a již ničím nenásledovaný’ (v StčS všechny významy od 2. dále), je bezpochyby nejvýraznější změnou, kterou lexém *poslední* během svého vývoje podstoupil. K této změně však pravděpodobně došlo velmi brzy, neboť ve staré češtině již naprosto dominuje významové vymezení absolutní, zatímco význam odpovídající nč. ‘další’ pozvolna mizí na jazykové periférii. StčS pro něj uvádí následující doklady:³⁶

vieže sě řeč božie a poslednye přední zpravuje (MatHom 164; D)

třetí žalm jest padesátého žalmu poslezi (BiblHlah Prol. 3; D)

ciesář Bedřich posledny snem zapovědě. Jakž to král český brzo vyzvědě, k dvoru jede (DalC 83,1; B)

za času Mikuláše papeže...a cierkve poslednie po tom papeži (ChelčBisk 74a; F)

jestliže by druhý kšaft učinil, aby první moci neměl, tehdy poslední v své moci zuostane (ZřizVlad h2a; F)

jsi li ty poslednieyffy obrazu tohoto božieho, klaněj ty se jemu,... nezdát' mi se poddávati nižšímu a poslednieyffiemu (SolfA 72a; D)

³⁵ tamtéž

³⁶ Seznam zkratk staročeských památek a bližší informace k nim jsou k dispozici v HAVRÁNEK a kol.: *Úvodní stati* (1968), s. 55–118. U každého citovaného dokladu je pro úplnost uvedeno jeho zařazení do příslušné chronologické vrstvy podle následujícího klíče stanoveného StčS: A – do r. 1300, B – do r. 1350, C – do r. 1380, D – do r. 1410, E – do r. 1450 a F – do r. 1500.

První doklad skutečně odpovídá dané definici, což potvrzuje mimo jiné bezprostřední opozitní souvztažnost s adj. *přední*. Zcela ukázkovým příkladem je rovněž úryvek z ChelčBisk, zachovávající dokonce předložkovou vazbu *poslední po čem*. Zařazení zbylých dokladů je však v různé míře diskutabilní. Ve větách z BiblHlah a SolfA se lexém *poslední* vyskytuje ve formě komparativu (*poslézí, poslednější*), která se sémanticky sama o sobě blíží relativnímu významovému vymezení. Ten, který je *poslednější*, je větší měrou *poslední*, je blíže *poslednímu*, a to, co je *něčeho poslézí*, tedy zákonitě na ose následuje až po srovnávaném a zároveň nemusí být přímo *posledním*. V SolfA se navíc jedná o substantizovanou podobu s významem ‘méně důstojný, nižší v pořadí hodnocení’ (jak je kurzivou uvedeno přímo v StčS), což plně odpovídá významovému odstavci 7. Verš z DalC, upřesněný výkladem ‘nový, zase’, by bylo přinejmenším se stejnou pravděpodobností možno vyložit rovněž jako ‘nejnovější, časově nejbliží sobě promluvy’ (srov. StčS 9.).³⁷ Konečně doklad ZřizVlad zcela vyhovuje významu 2.B; čemuž nasvědčuje i mimojazyková skutečnost – závazná bude ta závěť, která je poslední a po které už žádná jiná nenásleduje.³⁸ Pro přiřazení k význ. 1. ovšem částečně mluví uvedený latinský ekvivalent *posterius*.

Staročeským slovníkem stanovený výchozí význam tedy odpovídá jeho teoretickým zásadám a jeho volba je v některých závažných ohledech (etymologická původnost, slovotvorná průhlednost, chronologická primárnost) bezesporu přínosná; nicméně je na místě upozornit na problematičnost přiřazení části dokladů a na periferní postavení daného významu v systému staročeské slovní zásoby.

Otázka odpovídající a přesvědčivé interpretace dokladů se netýká pouze prvního významového odstavce. Lineární strukturace slovníku v podstatě neumožňuje prolínání a pozvolné přechody jednoho lexikálního významu v druhý a někdy zastírá jejich vzájemné souvislosti. Dochází proto k situacím, kdy by bylo logické daný doklad zařadit k více než jednomu významovému odstavci, tak jako u již zmiňovaného dokladu z SolfA. Za další nezcela jednoznačné případy považuji zejména tyto:

- *poruší [otok] poslední kost prstu* (LékSalM 304; E) – v StčS pod 2.A, má však velmi blízko k dokladům uvedeným pod 5., např. *ať omočí nayposlednyeffi prstek u vodě* (EvBeneš 101b; D)

³⁷ Odpovídal by tomu i širší kontext. Verš se nachází na začátku kapitoly a ani v kapitolách předchozích se o žádném dříve zapovězeném sněmu nehovoří.

³⁸ Srov. doklad ze StčTB: *Opět poněvadž poslední kšaft jest, jehožto druhý nenásleduje*. (Vít Tasovský z Lipoltic: český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských Jana z Gelnhausen, rukopis B; 1490)

- *jenž netrpí poslednye núze* (ŠtítKlem 141a; D) – v StčS pod 8. s interpretací ‘krajní’, podobný doklad *lidu svému spomoci v nayposlednieyffij jich núzi* (TrojK 126a; D) je však přiřazen k 7.
- *nedopúšťej, byť tiem bylo dleno, neb talov z poslednieho uzránie potrebuje...jedu* (LékSalM 222; E) – v StčS pod 2.B, avšak na základě interpretace ‘naprostého, úplného’ i latinského ekvivalentu *ultimus* by jej bylo možno usouvstažnit také s 6., stejně jako frazém ot prvného až do poslednieho, uvedený rovněž pod 2.B

Poslední oblast, která se může jevit poněkud kontroverzní, představuje stanovení hranice mezi neustáleným lexikálním syntagmatem a lexikalizovaným spojením slov. Domnívám se, že StčS se omezuje na zachycení ustálených spojení terminologického charakteru (v tomto případě jurisdikční nebo religionistická), jakými jsou např. *p. večěře*, *p. pomazání*, *p. neděle*, *p. poručenství*, a rezignuje na neméně ustálené a frekventované frazémy typické spíše pro běžný úzus než pro právní a náboženské příručky, k nimž by bylo vhodné řadit lexikalizaci podléhající vazby *p. potřeba*, *p. hodina*, *p. núze*, případně i *p. časy*.³⁹ Naopak nevhodně StčS v rámci jedné lexikální jednotky zpracovává sousloví *poslední kšaft*, které je ve skutečnosti spojením volným. K omylu došlo pravděpodobně utvořením falešné skladební dvojice u dokladu *své poslednie rozkázanie a kšeft svojo učinil o ten statek* (ArchČ 4,352; E), kde adj. *posledie* rozvíjí pouze subst. *rozkázanie*, nikoliv i subst. *kšaft*, a zřejmě příliš krátkým kontextem dokladu *takovúto měřú svojo poslední jest kšaft zjednal* (ListářPlz 1,412; E). Lexém *kšaft* sám je synonymický lexémům *testament* či víceslovným spojením *p. vôle*, *p. poručenství*, atribut *poslední* by u něj tedy byl nadbytečným. Tento názor potvrzuje i materiál StčTB s osmi doklady bezprostřední sekvence lexémů *poslední* a *kšaft*, které ovšem nejsou frazeologické, adj. *poslední* si zde zachovává svůj plný význam, zpravidla kontrastuje s kšaftem prvním, dřívějším.⁴⁰

I přes zmíněné drobné nedůslednosti poskytuje StčS komplexní, systematický a precizní popis stč. lexému *poslední* s rozsáhlým ukotvením v dobovém systému české slovní zásoby, který je výborným podkladem pro další diachronně koncipované analýzy příslušného lexému. Poznatků, jež přináší, bude dále využíváno především pro uchopení významové struktury slova v kontextu staré češtiny.

³⁹ K míře jejich lexikalizace podrobněji kap. 4.5.

⁴⁰ *Opět poslednějším kšaftem, kterýž vedlé práva jest dokonán, prvnější ruší se/ Kterak poslední kšaft zamietá prvnější/ Byla-li by otázka, první li či poslední kšaft má státi/ Opět poněvadž poslední kšaft jest, jehožto druhý nenásleduje/ Opět poslednějším kšaftem [...] prvnější ruší se/ Kterak poslednějším kšaft zamietá prvnější; první li či poslední kšaft má státi/ Opět poněvadž poslední kšaft jest, jehožto druhý nenásleduje;* všechny doklady z: (Vít Tasovský z Lipoltic: český překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských Jana z Gelnhausen, rukopis B; 1490).

V podobě samostatných hesel obsahuje StčS ještě následující členy slovotvorného hnízda adj. *poslední*: *najposlední*,⁴¹ adv. *poslěz(e)*, *poslé*, *posled(y)*, *naposled(y)*, *najposled(y)*, *najposlěz(e)*, *najposlé*, *posledně* a subst. *posledek* a *najposledek*.

3.3 Další slovníky staré češtiny

Zpracování hesla *poslední* v dalších slovnících staré češtiny (*Malý staročeský slovník*⁴² a Šimkův *Slovníček staré češtiny*)⁴³ obsahují jen následující krátké charakteristiky, proto se jim zevrubněji nevěnuji:

„poslední adj. poslední, nejzazší, krajní“ (MSS)

„poslední adj.; superl. najposlední, najposlednější = nejposlednější, nejzazší“ (Šimek)

(Formou samostatných hesel jsou dále zachyceny lexémy: *najposlední*, *poslěz(e)*, *poslé*, *posledek* – MSS i Šimek; *najposled(y)*, *najposlěz(e)*, *najposlé*, *posled*, *posledek* – jen MSS.)

3.4 Historický slovník slovenského jazyka

Pro dokreslení připomeňme ještě jeden historický slovník, nepopisující systém staré češtiny, nýbrž starší lexikum jazyka češtině geneticky nejbližšího. Vývoj slovenštiny a češtiny, které byly ještě v raném novověku stále poměrně málo diferencované a které měly až do konce 18. stol. a počátků kodifikace spisovné slovenštiny v mnoha ohledech stále blíže k dialektům nežli k samostatným a plně oddělitelným jazykům, probíhal díky dlouhodobému bezprostřednímu kontaktu a vysoké míře podobnosti v podstatě paralelně. *Historický slovník slovenského jazyka*⁴⁴ vznikl na půdě Slovenskej akademie vied po sedmnáct let souběžně se *Staročeským slovníkem*, a to za odborné redakce předního českého lexikografa Igora Němce. I přes Němcovy četné výhrady a připomínky k jeho koncepci představuje z určitého hlediska v podstatě obdobu českého slovníku, vystavěnou na prakticky totožné lexikologické teorii. Jeho materiálová báze navíc pochází zejména z období odpovídajícího etapě střední češtiny, jejíž slovní zásoba není doposud systematicky zpracována. Jeví se mi proto užitečným zařadit jej mezi pojednávané lexikografické práce, provést jeho stručnou komparaci se StčS a upozornit na některé zajímavé odlišnosti.

⁴¹ K adj. *najposlední* viz s. 35.

⁴² BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K.: *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1977. (MSS)

⁴³ ŠIMEK, F.: *Slovníček staré češtiny*. Praha: Orbis, 1947. (Šimek)

⁴⁴ MAJTÁN, M. a kol.: *Historický slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Slovenská akademie vied, 1991–2008. (HSSJ)

HSSJ strukturuje heslo *posledný*, morfologicky charakterizované jako přídavné jméno, podle následujících sedmi základních lexikálních významů:

1. kt. je na konci časového al. místneho poradia, za ktorým už nič, nikto nenasleduje
2. jediný zvyšujúci, zaostávajúci
3. nakoniec uvedený
4. nedávno minulý, nedávny
5. (o človekovi) nižšie postavený, nižšie hodnotený, majúci nižšiu hodnotu
6. len najposlednejší, (pri vyjadrení hĺbky), najspodnejší, najhlbší
7. krajný, mimoriadny, extrémny

Jak vidíme, i autoři tohoto slovníku postupují lineárně, a jednotlivé významy tak více neusouvztažňují. Ve srovnání se StčS zcela schází etymologicky primární význam ‘další, následující po něčem’⁴⁵ a jako význam výchozí je určen extrémně vymezený ‘na konci časového n. místního pořadí, za nímž už nic nenásleduje’, odpovídající velmi přesně 2. významovému odstavci v StčS. Rovněž naprostá většina ostatních významů koreluje s pojetím polysémní struktury v StčS, jak lze vysledovat z následující tabulky:

	ESSČ		HSSJ
1	(po kom) následující, další, nejbližší v pořadí místním (A) n. časovém (B)		
2	[o jednotce v řadě] poslední, jsoucí na konci pořadí místního (A) n. časového (B)	1	kt. je na konci časového al. miestneho poradia, za ktorým už nič, nikto nenasleduje
3	naposledy uvedený (jmenovaný, zmíněný)	3	nakoniec uvedený
4	poslednie ve funkci partik. za poslední, nakonec (uvádí poslední člen výčtu)		
5	[o prostoru] nejzazší, nejvzdálenější, krajní	6	len najposlednejší, (pri vyjadrení hĺbky), najspodnejší, najhlbší
6	[o části z celku] poslední, jediný zbývajících; [o nedoplatku ap.] zůstávající jako úplný zbytek	2	jediný zvyšujúci, zaostávajúci

⁴⁵ Tato skutečnost odpovídá hypotéze předpokládající brzký zánik „neextrémně“ vymezeného významu lexému poslední, který stál ještě před koncem 15. století na periferii české slovní zásoby a v době, z níž pochází doklady použité pro tvorbu HSSJ, pravděpodobně nebyl již vůbec živý.

7	těž superl. jsoucí na posledním stupni hodnocení: (A) nejvyšší, nejdůstojnější, nejvýše hodnocený, jedinečný; (B) poslední, nejnižší, nejniže hodnocený, zvl. nejubožejší	7	krajný, mimoriadny, extrémny
		7 5	krajný, mimoriadny, extrémny (o člověku) nižší postavený, nižší hodnocený, mající nižší hodnotu
8	poslední, konečný, předcházející konci, vztahující se ke konci lidského života n. světa		
9	těž superl. poslední, nejnovější, časově nejbližší době promluvy, zvl. nynější, současný	4	nedávno minulý, nedávny

Zatímco významovým odstavcům StČS 2., 3., 6. a 9. prakticky bez rozdílu odpovídá některý z významů v HSSJ (byť se liší jejich lineární řazení), paralelnost ostatních je o něco problematičtější. Gramatikalizované *poslednie*, zpracované v StČS pod významem 4., nezachycuje HSSJ vůbec, nekoresponduje s ním ani žádný z uvedených dokladů, což může souviset s mladším materiálem excerpovaným pro HSSJ; také analýza středněčeských dat ukazuje, že byla tato forma od 16. století na ústupu.⁴⁶ V tomto případě se tedy jedná o odlišnost danou vnitrojazykově; u rozdílně zpracovaných významů – v StČS odstavce 5., 7. a 8; v HSS 6. a 7. – můžeme mluvit spíše o netotožných pohledech lexikografických.

Podstata rozdílu mezi významy 5. v StČS a 6. v HSSJ spočívá víceméně pouze v rovině formulační – český slovník používá k vymezení sém vzdálenosti horizontální, zatímco slovenský vzdálenosti vertikální. Doklady jsou si poměrně blízké:

StČS: *až do pekla poslednieho* (ŽaltKlem 141a; B); *posledny kraj na všem světě* (AlxŠ 40; B); *v nagposledniegffie púšti* (OtcB 31b; C); *ješto [město] jest na poslednych krajinách tvých* (BiblOl Nu 20,16; D)

HSSJ: *na pomoc sem wolal méno twé Pane a gami negpolslednegsség* (KB 1756); *mladenec do nagposlednegsiho, naghlubksseho zalare gest wsadeny* (MS 1758)

Významové odstavce 7. si oproti tomu sémanticky ne zcela odpovídají. StČS vidí podstatu v evaluativní koncepci osy a štěpí význam na dvě podmnožiny, z nichž jedna

⁴⁶ Viz s. 39.

spočívá v hodnocení pozitivním a druhá negativním. Odstavec 7. v HSSJ sice zdánlivě zhruba pokrývá obě tyto podmnožiny, nicméně zavádí ještě příbuzný význam 5., jež specifikuje sémantickou kolokabilitou a jež s prvně jmenovaným vůbec neusouvztažňuje. Ekvivalenty ‘nejvyšší, nejdůstojnější, nejvýše hodnocený, jedinečný’ a ‘poslední, nejnižší, nejniže hodnocený, zvl. nejubožejší’ na jedné straně a ‘krajný, mimoriadny, extrémny’ na straně druhé zároveň nelze považovat za plně totožné. Pokud pak porovnáme jednotlivé doklady, zjistíme, že slovenský materiál ve skutečnosti zachycuje pouze význam obsahově podobný 7.B v StčS:

StčS: *zákon nový jest najdokonalejší a nayposlednyeyffý* (LyraMat 151b; D; lat. ekvivalent *extrema*); *znamenává [slovo] všeho těla poslednye sražení v horkosti smilnosti posledneyi* ComestC 38a; C; lat. ekvivalent *extremam, extremo*); *nayposlednyeyffý lásku a milování poznali sú [na loži]* (HynRozpr 197a; F)

HSSJ: *takže do posledne psoty upadagj* (SPo 1690); *skrže dopussteny hroma do posledneg miserij prissed* (SLOVANY 1788); *w posledny nauy postaweneho* (III, 18. stol.)

Poslední výrazný nesoulad souvisí s problematikou obecnější. Nejzřetelněji vystupuje na povrch absencí slovenské analogie staročeského významového odstavce 8 – ‘poslední, konečný, předcházející konci, vztahující se ke konci lidského života n. světa’. HSSJ uvádí poměrně hojné množství dokladů tomuto významu odpovídající (povětšinou frazeologické povahy),⁴⁷ nicméně neinterpretuje jej jako samostatnou lexii a příslušné doklady distribuuje mezi ostatní roviny polysémní struktury. Tento význam je totiž vystaven na specifikaci určitého sémantického pole (týkajícího se konkrétně zde konce lidského života, popř. světa) a vybočuje tedy z celkové koncepce slovenského (a vlastně i českého)⁴⁸ hesla.

HSSJ zaznamenává rovněž několik dalších lexémů dané slovotvorné řady: adj. v komparativu *posledší*, adv. *posledne*, *posledy* a *poslednýkrát* a subst. *posledok*.

⁴⁷ HSSJ obsahuje celkově větší množství ustálených víceslovných spojení, respektive považuje za ustálená i spojení v StčS takto nevyhodnocená. V úplném výčtu se jedná o následující frázemy: *p. vek*, *p. kšaft/testament*, *p. vůľa*, *p. poručenstvo*, *p. pomazanie*, *p. večera*, *do p. dýchania*, *do p. krapky krv*, *nejposlednejší čas*, *p. hodina*, *p. počestnost/poctivost učiniti*, *p. posluhů preukázat*, *p. deň*, *p. súd*; *p. počet*, *p. rachúnok*, *p. veci*, *p. pivo/víno*, *p. ufání*, *prvnejší-p.*, *p. miseria/núdzla/potreba/psota*.

⁴⁸ Argumentací pro jeho příhodnost může být např. vysoké frekvenční zastoupení v stč. materiálu a jeho centrální postavení v soudobém systému slovní zásoby, podmíněné mimojazykovými skutečnostmi.

4 Adjektivum *poslední* v češtině doby střední

4.1 Teoretická východiska

Sémantická analýza lexikální jednotky (LJ) jakožto prvku lexikálně-sémantického systému vyžaduje zohlednění dvou hlavních (navzájem provázaných) složek – vnitřní strukturační jejího lexikálního významu a vztahů, do nichž LJ v rámci systému slovní zásoby vstupuje. Na LJ samotnou je přitom třeba pohlížet jako na dílčí systém, jenž má své složky a jenž participuje na vztazích s dalšími dílčími systémy; jedná se tedy nikoliv o „atom“, nýbrž o „molekulu“ jazyka.⁴⁹ Totéž platí na nižší úrovni rovněž pro lexikální význam (LV),⁵⁰ což je užitečné si uvědomit zejména při popisu LJ s polysémickou strukturou. Při konstituování LV se pak uplatňuje zejména specifický vztah LJ ke skutečnosti, vztah mezi LJ a mluvčím, vztah LJ k odrazu skutečnosti ve vědomí mluvčích, k jiným jednotkám téhož dílčího systému a k jazykovému systému vůbec.⁵¹

Lexikální význam sestává z jednotlivých sémantických příznaků,⁵² které se vymezují na základě vztahu odrazové a významové struktury. Pohybují se na různé rovině abstrakce, od příznaků klasifikačních, zařazujících LJ do obecných formálně-sémantických kategorií (např. <substance>, <děj>, <vlastnost>, <název vztahu>),⁵³ přes příznaky identifikační, vymezující genus proximum dané LJ a představující průnik sémů polysémní LJ (např. <pohyb>, <čas>, <velikost>, <příbuzenský vztah>), až po příznaky specifikací (někdy též diferenční, individuální), odpovídající složkám differentia specifica a nejbezprostředněji určující označovanou pojmovou skutečnost.⁵⁴ Tyto příznaky jsou v rámci LV hierarchicky strukturovány; vedle vztahů subordinace a koordinace můžeme uvažovat také jejich centrálnost a perifernost. Zejména posledně jmenované příznaky specifikací podléhají nejrůzněji různým posunům a změnám, proto je jim vhodné při diachronní lexikálně-sémantické analýze věnovat náležitou pozornost.

⁴⁹ NĚMEC, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha: Academia, 1980, s. 11.

⁵⁰ Za LV považuji ve shodě s pojetím Němcovým „odraz skutečnosti ve vědomí mluvčích jazykově ztvárněný formou lexému (slova nebo sousloví) a skrze ni vztahem k jiným jednotkám jazyka“ (NĚMEC 1980, s. 19).

⁵¹ NĚMEC 1980, s. 19.

⁵² Prakticky synonymně bývají užívány i termíny „sémantický komponent“, „elementární složka významu“, „sémantický element“, „sémém“, případně i „noém“. Srov. BLANÁR, V.: *Lexikálně-sémantická rekonstrukce*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1984, s. 25.

⁵³ Děje se tak prostřednictvím lexikální formy, srov. NĚMEC 1980, s. 39. Tyto příznaky patří do onomaziologické části formální složky znaku.

⁵⁴ BLANÁR 1984, s. 30n.

V rámci systému slovní zásoby vstupuje LJ do různých a proměnlivých vztahů syntagmatických (valence sémantická a konstrukční), paradigmatických (systém antonym, synonym, lexikální subsystém sémanticky souřadných jednotek, slootovorná řada) a mezisystémových (komparace různých vývojových fází daného jazyka, komparace mezijazyková), jejichž analýza nám umožňuje lépe postihnout postavení LJ v jednotlivých lexikálních subsystémech i v systému celého lexika. Zatímco vztahy syntagmatické jsou odvoditelné především z distribuce dané LJ v textu, pro sledování vztahů v rámci dílčích paradigm (ať už jsou povahy sémantické, stylistické nebo slootovorné) je nutné se navrátit k rozboru dílčích komponentů významové struktury.

4.2 Korpus a databáze dokladů

Sémantická analýza adj. *poslední*, jejíž výsledky jsou popsány v následujících kapitolách, je založena na podrobné anotaci dokladů vyexcerpovaných z korpusu textů češtiny doby střední, který byl pro tento účel vytvořen. Korpus sestává z následujících složek:⁵⁵

- a) subkorpus střední češtiny abstrahovaný z diachronního korpusu *Diakorp*;⁵⁶ obsahuje všechny texty začleněné v *Diakorpu*, které vznikly ve vytyčeném období (1500–1800), celkově se jedná o 24 textů, čítajících dohromady 213 609 tokenů
- b) *Korpus českých humanistických textů*,⁵⁷ vybudovaný v rámci grantu *Lingvistická analýza českých humanistických textů*⁵⁸ a připravovaný k budoucímu začlenění mezi diachronní složky Českého národního korpusu; obsahuje 52 transkribovaných textů o celkovém rozsahu 895 776 slov⁵⁹
- c) excerpční lístky z *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*⁶⁰

⁵⁵ Texty zahrnuté ve více složkách korpusu (*Kvalt na pohany*, částečně *Kozmografia česká*) byly excerpovány pouze jednou.

⁵⁶ *Český národní korpus - DIAKORP*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupný k datu 17. 8. 2014 z WWW: <http://www.korpus.cz>.

⁵⁷ Za laskavé poskytnutí připravovaných textů děkuji hlavnímu řešiteli grantu, Mgr. Františku Martínkovi. Kompletní seznam zařazených textů s jejich zkratkami viz příloha č. 2. Pro účely této práce užívám pracovní zkratku Humkorp.

⁵⁸ Doktorandský projekt GA UK, č. 16 809, řešený v letech 2009–2011.

⁵⁹ Je třeba upozornit, že zde se nejedná o slova textová, nýbrž slova běžná, tzn. sekvence znaků oddělené vzájemně mezerami či interpunkcí. Není mezi ně tedy (na rozdíl od subkorpusu *Diakorp*!) započítána interpunkce. Tento fakt je dán technicky problematickým sčítáním textových slov v textovém editoru, v němž byly texty zpracovávány. Je proto nutné brát v úvahu nesrovnatelnost obou složek korpusu co do jejich velikosti. Domnívám se však, že tato skutečnost není vzhledem ke kvalitativnímu charakteru analýzy na překážku; velikost jednotlivých složek korpusu je uváděna spíše pro orientaci.

⁶⁰ NEJEDLÝ, P. a kol.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., Praha, 2010. Dostupná k datu 17. 8. 2014 z WWW: <http://madla.ujc.cas.cz>. (Madla)

d) excerpte elektronicky dostupné edice *Bible Kralické* (vyd. z r. 1579), doplněná o paralelní znění latinské (*Vulgata*), německé (Lutherův překlad z r. 1545) a polské (*Polská bible Gdańska* z r. 1632)⁶¹

Jak je patrné, korpus není zcela reprezentativní co do časového rozložení; zastoupení textů z humanistického období je výrazně vyšší než zastoupení textů datovaných do doby po pol. 17. stol. Snaha materiálovou bázi chronologicky vyvážit by však vedla k nutnosti část textů z humanistického období vyřadit, což by vzhledem k obecnému nedostatku středněčeského materiálu nebylo žádoucí. Z tohoto důvodu se zaměřuji na analýzu kvalitativní a rezignuji prozatím na její kvantitativní vyhodnocení.

V textových zdrojích a) a b) a d) byla provedena úplná excerpte lexémů se základem *-posled-* a variantním *-posl[e,é]z-*; z Madly pak byly vybrány všechny excerptční lístky s lexémy téhož základu.⁶² V souhrnu tak databáze obsahuje 934 výskytů, z nichž 489 přísluší dokladům adjektivním.⁶³

Každému dokladu zaznamenanému v databázi byly následně přiřazeny informace trojího charakteru – I. specifikace zdroje, II. lexikální anotace a III. sémantická komponentová analýza – zahrnující tyto složky:

- I. korpus (*Diakorp*, *Humkorp*, *Bible kralická*, *Madla*); název konkrétního pramene; autor pramene (je-li znám); datace pramene; poznámky
- II. excerptovaný tvar; lemma; sublemma; bezprostřední kontext (slovní tvar v pozici -1 a +1); působení procesu lexikalizačního/gramatikalizačního; slovnědruhová platnost; u adj. forem dále: větněčlenská funkce (atribut/součást predikátu/subjekt/objekt – poslední dvě v případě substantivizovaného adj.); rozvíjený člen (v případě dokladů ve funkci atributu); rozvíjející člen; stupeň; jinojazyčný ekvivalent (u *Bible kralické*; případně je-li uveden přímo ve zdroji – často v *Madle*)
- III. viz kap. 4.3

⁶¹ Příslušné automaticky prohledávatelné edice jsou k datu 17. 8. 2014 k dispozici na WWW: http://www.obohu.cz/bible/index.php?styl=BKR1&styl_hled=nic&k=Ju&kap=1&ret=&typ=7&omezeni=cela_bible&hled=adv&advsearch=Naj%C3%ADt.

⁶² U odkazových lístků byl dohledán lístek zdrojový (platí pro případy, kdy lexém se základem *-posled-/posl[e,é]z-* není lemmatem lístku). Duplikace dokladů byly odstraněny.

⁶³ Jedná se konkrétně o paradigmata adjektivních forem *poslední*, *neposlední*, *najposlední*, *poslednější*, *najposlednější*, *nejposlednější* a *poslézejší*.

4.3 Komponentová analýza

Základní množina sémantických příznaků (SP) použitá pro anotaci středněčeských dokladů byla sestavena na základě zpracování lexému *poslední* v StčS a ve slovnících nové češtiny. Vychází z předpokladu, že základní významová struktura adjektiva kontinuálně navazuje na stav v předchozím období. Nově rozpoznané příznaky, specifické pro zkoumanou vývojovou fázi, byly doplňovány v průběhu anotace.

Klasifikační sémantický příznak je pro všechny lexie totožný a zůstává po celou dobu vývoje lexému *poslední* neměnný. Vyplývá z jeho slovnědruhového zařazení a můžeme jej pojmenovat jako <vlastnost> v nejširším slova smyslu; v podstatě se jedná o onomaziologickou kategorii. Otázka určení identifikačních příznaků už tak jednoznačná není. Pokusíme-li se definovat a zobecnit průnik všech lexíí adj. *poslední*, zjistíme, že se nabízí několik možností.

Za jeden ze základních konstitutivních sémů lexému *poslední* bychom mohli označit příznak <ničím nenásledovaný>. Tomu však neodpovídá etymologicky primární a ještě v StčS za výchozí považovaný význam 'následující, další, nejbližší v pořadí místním n. časovém'; konstitutivním a centrálním se tento příznak stává až po zániku tohoto významu. Nabízí se tedy formulovat základní sém jako <relativní časoprostorová lokace>, popřípadě <pořadí>.⁶⁴ Nicméně tento příznak by nezastřešil např. významy 'poslední, jediný zbývajících; zůstávajících jako úplný zbytek' a 'jsoucí na posledním stupni hodnocení'. Příznak relativního⁶⁵ určení je nedílnou součástí všech lexíí daného lexému, časoprostorovost už je však evidentně příznakem specifikačním. Je proto nutné přistoupit k ještě obecnější formulaci - <relativní lokace na různě koncipované ose>. Všechny lexie lexému *poslední* umisťují substance, které adjektivum rozvíjí, na osu koncipovanou prostorově (význam primární, nejméně abstrahovaný), časově (souvisí s lineárním pojetím času) nebo metaforicky⁶⁶ (především

⁶⁴ Příznak <pořadí> se jeví mírně komplikovaným u lexíí typu 5. podle StčS („[o prostoru] nejzazší, nejdálčenější, krajní“), který je díky sému plošnosti poněkud neobratně interpretovat jako postavení v řadě.

⁶⁵ Adj. *relativní* zde poukazuje na skutečnost, že nedílnou součástí významu lexému *poslední* je jeho vztahování se k jiným pojmenovávaným skutečnostem, určuje tedy lokaci ve vztahu k jiným lokacím, a to i u „extrémního“ vymezení „na úplném konci“. Co je *poslední*, je nutně něčím předcházeno (výjimkou je lexikalizovaná vazba *první a poslední*) a souřadnice substance, již tento příznak rozvíjí, jsou vymezovány vzhledem k souřadnicím substancí dalších. *Poslední* je vždy posledním z nějaké množiny, nejčastěji množiny prvků v určité řadě, ačkoliv není nutné tuto skutečnost vyjádřit na povrchu struktury a formálně ji realizovat. Stejný příznak je tedy např. obsahem významu lexémů *první*, *předchozí*, *další*, *následující* apod.

⁶⁶ I osa časová je de facto osou koncipovanou na základě metafory času jakožto přímky. Tato metafora je však natolik zobecněná a včleněná do našeho vnímání světa, že si dovoluji ji vyčlenit jako samostatný typ.

evaluativně). Všechny je také zároveň umisťují „za“ jiné substance, po nichž následují. Druhým konstitutivním sémem je tudíž <následující po něčem>.

Specifikační příznaky lze rozdělit do pěti kategorií – 1) pojetí osy, 2) umístění na ní, 3) konceptualizace konce osy, 4) směr osy a 5) umístění pozorovatele na ose nebo mimo ni. Jednotlivé příznaky hrají při konstituování významu různě důležitou roli, u některých lexií je na ně kladen důraz a jsou centrální, u jiných nejsou zohledňovány vůbec.

- 1) Jak bylo již zmíněno, základní pojetí osy je trojí: prostorové, časové a metaforické. V případě prvních dvou můžeme vymezit ještě speciální konceptualizaci metajazykovou, kdy je za osu považován buď lineární text, nebo promluva.⁶⁷ K metaforickým pojetím započítávám zejména osu koncipovanou jako evaluační spektrum (např. vnímání společenského postavení jako vertikálně uspořádané řady).
- 2) Osa je pojata buď jako přímka a lexém *poslední* reflektuje pouze umístění vzhledem k dalším jednotkám na ose, které mu předcházejí (sem spadá nejstarší etymologicky podložený význam; srov. StčS 1.), nebo jako polopřímka či úsečka, kdy je referováno k jejímu konci.
- 3) Tento konec může být rovněž konceptualizován různě, a to zejména v případě časové osy – jako současnost/moment promluvy, konec života, popř. světa nebo jako prázdná množina počítatelných prvků.
- 4) Osa má buď jednoznačně určený směr (od minulosti k současnosti, od blízkého ke vzdálenému, shora dolů, zleva doprava, od všeho k ničemu...), nebo je obousměrná (tzn. začátek a konec se zaměňují, respektive se jedná o úsečku se dvěma konci; platí především pro osu evaluativní).
- 5) Osa je pozorována buď „zvně“, objektivně, kdy umístění označované skutečnosti není vztahováno k pozorovateli, nebo „zevnitř“, kdy je východiskem lokace na ose pozorovatel.

Souhrn všech specifikačních příznaků je zřehledněn v následující tabulce (kurzívou jsou pro názornost uvedena čísla odpovídajících významových odstavců v StčS):

osa	prostorová	časová	evaluativní
	<i>1.A, 2.A, 5.</i>	<i>1.B, 2.B, 6., 8., 9.</i>	<i>7.</i>

⁶⁷ Jedná se o případy, kdy je kladen důraz na sém <nic nenásleduje> a je oslaben sém <následuje po něčem>; nejde tedy o vymezení v rámci celku. Tyto případy (*poslední verš, kapitola* apod.) řadím k významům určujícím pořadí místní.

	(text) 3, 4.	(promluva) 3, 4.		
omezenost	nemá konec 1.A, 1.B	má konec 2., 3., 5., 6., 7., 8., 9.		
konec		přítomnost/moment promluvy 2.B, 3., 4., 9.	konec života/světa 8.	prázdná množina 6.
směr	jednosměrná 1., 2., 3., 4., 5., 6., 8., 9.		obousměrná 7.	
pozorovatel	vně osy 1., 2., 4., 6., 7., 8.		na ose 5., 9.	

Na základě doložených kombinací výše zmíněných komponentů byla rekonstruována významová struktura adj. pro češtinu doby střední. Přestože je z velké části totožná s významovou strukturou staročeskou, rozhodla jsem se odchýlit od pojetí StčS, a to zejména nahrazením přísně lineárního uspořádání významových složek uspořádáním rozvětveným.⁶⁸ Každému výskytu byl po přiřazení dílčích sémantických příznaků připsán „sémantický kód“ o pěti stanovených pozicích:

1. extrémnost (R – relativní vymezení, ‘následující po něčem’; A – absolutní vymezení, ‘stojící na konci, ničím nenásledovaný’)
2. konceptualizace osy (P – prostorová; Č – časová; J – metajazyková;⁶⁹ E – evaluativní)
3. konceptualizace konce (s - přítomnost/současnost/moment promluvy; k – konec života/světa; n – prázdná množina, „nic”)
4. perspektiva pozorovatele (O – objektivní, zvně osy; S – subjektivní, zevnitř osy)

⁶⁸ Obecně k nevýhodám lineárního lexikografického popisu srov. např. KROUPOVÁ, L. – MEJSTRÍK, V.: *K otázce tzv. centrálního významu při synchronním lexikografickém popisu významové struktury polysémních slov*. SaS 30, 1960, s. 293–308. Připomenu zejména zastření vztahů a závislostí mezi jednotlivými lexemi.

⁶⁹ Jedná se ve skutečnosti o specifický případ osy prostorové (v případě psaného textu) a časové (v případě promluvy), který je však snadno a jednoznačně identifikovatelný, a ukázalo se proto jako výhodné mu v kódu přiřadit zvláštní hodnotu.

5. směr (p - od negativního k pozitivnímu/od nevýznamného k významnému/od málo intenzivního k intenzivnímu; g - od pozitivního k negativnímu/od významného k nevýznamnému/od intenzivního k málo intenzivnímu)

V případě, kdy některý z příznaků nebyl pro daný doklad relevantní, je na jeho pozici místo specifikace „-“.

Ve výsledku bylo zaznamenáno devět různých struktur, poměrně dobře odpovídajících významovým odstavcům v StčS:

AP-O-	AČsS-	AJ-S-
AP-S-	AČkO-	AE-Op
AČ-O-	AČnO-	AE-Og

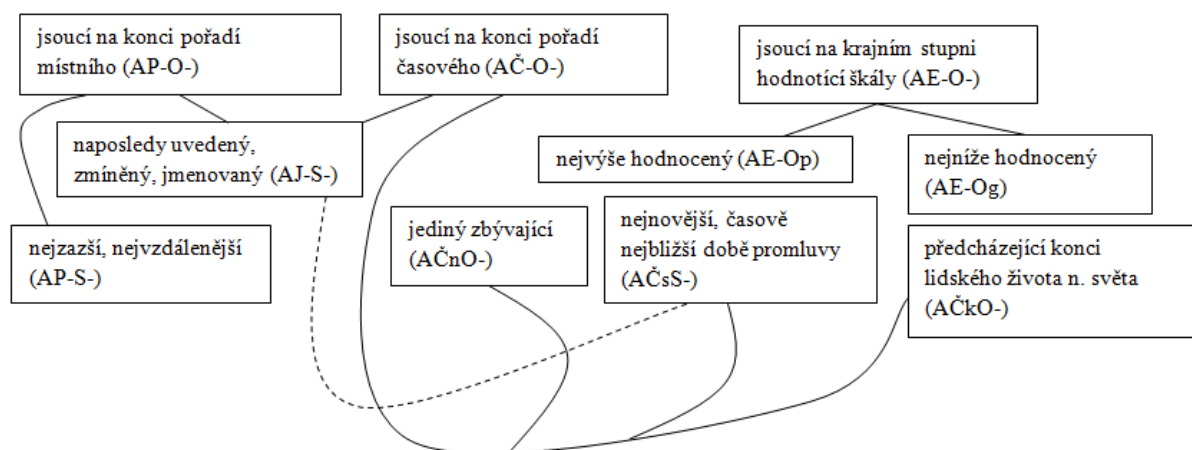
Ukázalo se, že konstitutivním sémem, který se ve střední češtině posunul na úroveň příznaků identifikačních, je sémantický příznak <stojící na konci různě koncipované osy, zpravidla již ničím nenásledovaný> (A), jelikož žádný z dokladů neodpovídá etymologicky původnímu významu ‘následující, další, nejbližší v pořadí místním n. časovém’ (R). Tento sém zůstal v polysémní struktuře částečně inherentně zachován ve formě <následující po něčem>, nicméně ztratil svoji funkci identifikační (stejný rys mají např. adj. *další*, *následující*, *potomní*). Zbývající rysy (z nichž jsou dva – konceptualizace osy a perspektiva mluvčího – obligatorní) představují sémantické příznaky specifikací, pomocí nichž byly vymezeny dílčí významy polysémní LJ *poslední*:

- ‘jsoucí na konci pořadí místního (AP-O-) n. časového (AČ-O-)’ – osa je obecného a sémanticky blíže nespecifikovaného charakteru, podstatný je příznak <konečný, ničím nenásledovaný>, důraz je kladen na předchozí řadu, případně celou množinu prvků („poslední z“), konceptualizace konce není specifikována
- ‘naposledy uvedený/jmenovaný/zmíněný’ – osa je konceptualizována metajazykově, buď jako lineární text, nebo jako promluva probíhající v čase, lokace je usouvztažněna ke konkrétnímu místu v textu n. ke konkrétnímu okamžiku, je tedy závislá na perspektivě pozorovatele (AJ-S-)
- ‘jsoucí na konečném stupni hodnotící škály, která je směřována buďto od negativního k pozitivnímu (AE-Op), nebo naopak (AE-Og)’; tedy ‘nejvyšší, nejvýše hodnocený,

nejvýznamnější, nejintenzivnější, jedinečný, krajní' (AE-Op) a 'nejnižší, nejnižě hodnocený, nejméně významný, nejméně intenzivní' (AE-Og)

- '[o prostoru] nejvzdálenější, nejzazší, krajní' (AP-S-)
- '[o části z celku] jediný zbývající' (AČnO-)
- 'časově nejbližší době promluvy, nejnovější, nynější, současný' (AČsS)
- 'předcházející konci, konečný, vztahující se ke konci lidského života n. světa' (AČkO-)

Motivační vztahy mezi jednotlivými dílčími významy jsou znázorněny v následujícím schématu:



Je obtížné zachytit tuto polysémickou strukturu v lineárním lexikografickém popisu tak, aby nebyl zastřen žádný ze znázorněných vztahů. Přesto lze pomocí vícestupňové klasifikace zaznamenat alespoň velkou část z nich. Na nejvyšší úrovni stojí dvě zobecněné koncepce osy – časoprostorová a metaforická (přenesená). Motivačně i chronologicky původnější se jeví osa časoprostorová, proto skupinu významů založených na této ose stavím na přední místo. První úroveň sémantické struktury tedy vypadá takto:

I. 'jsoucí na konci pořadí místního (A) n. časového (B)'

II. 'stojící na jednom z krajních stupňů hodnotící škály: nejvýše hodnocený, nejvyšší, nejvýznamnější, jedinečný, příp. nejintenzivnější (A), nebo nejnižě hodnocený, nejméně významný, nejprostší (B)'

V druhé úrovni pak stojí blíže specifikované (tzn. více diferenčních sémů obsahující) lexie:

I.A.1 'nejzazší, nejvzdálenější, krajní'

I.B. 'jediný zbývající'

I.B.2 'časově nejbližší době promluvy, nejnovější, nynější, současný'

I.B.3 'předcházející konci, konečný, vztahující se ke konci lidského života n. světa'

Jako poněkud problematické se ukazuje zařazení významu pracujícího s metajazykovým pojetím osy, jelikož se motivačně váže k I.A i I.B, a navíc sémanticky souvisí také s I.B.2. Považuji proto za nejvhodnější usouvztažnit jej s oběma typy I. a zároveň jej částečně podřadit I.B.2, tedy I.AB.2.a.⁷⁰

Zde uvádím doklady jednotlivých významů:

I.A:

vedlé něho šest domuov až do domu posledního pana Karla Dubanského (NešťPříh, 1541); *v prvních knihách v poslední kapitole zapsaným* (Bartoš, 1530); *když se v psaní někdy poslední sylaby vejš nad jiné prvnější stavějí* (BlahGram, 1533); *takž vejdemo do poslední ulice, kdež hned v prvním placu ne málo lidí* (KomLab, 1662)

I.A.1:

že kníže jejich i z té nejdalší a téměř nejposlednější krajiny světa tribut a daň bře (KronMosk, 1590); *a jest to nejposlednější městečko a nejbližší pustin polních* (KronMosk, 1590); *polovici jich k moři východnímu a polovici jich k moři nejposlednějšímu* (AktaBratr, 1517); *i v Jeruzalémě, i ve všem Judstvu, i v Samaří, a až do posledních končin země* (BKr, 1579)

I.B:

i k této jeho otázce povolil, a to k poslední a k nižádné více dále (Faust, 1611); *Neboť jest lepší konec nežli počátek: lepší mluvení poslední nežli mluvení první* (Jesenius, 1619); *když již obzvláštním řízením božským po té hlavní a poslední bitvě, kterouž Jiří Basta v zemi Sedmihradské prvé svedl* (Radula, 1603); *kteréž se stalo posledního dne měsíce listopadu* (Grunt, 1565)

I.B.1:

aby nebohých dívek ještě poslední krev vylily (Amaz1792); *úředníci přijavše od Matěje z Kamenice poslední peníze, kteréž položil za dvůr a za sídlo tu Kamenici* (ArchČ, 1509); *že jest to poslední outočiště a nic nám více nepozůstane* (KnihHosp, 1705); *které z nich ovčáci toho dne až do poslední krůpěje, dojíci je, vytahují* (MorKaz, 1617)

I.B.2:

v tom poslednějším léta 1541 vyšlém majestátu (Březan, 1592); *ač nyníčky přišly sou poslední noviny* (ObrPoh, 1585); *učení a spravování papežův některých a zvláště těch posledních* (Sepsání, 1565); *Za našich časův věku posledního to město nejslavnější učiněno jest skrz v něm shromážděné a držané, léta 1546*. (Harant, 1608)

⁷⁰ Jinou možností by bylo popsat jej jako třetí typ s časoprostorově koncipovanou osou (tedy I.C), nicméně tím by se zcela zastřela jeho souvztažnost s I.B.2.

1.AB.2.a:

těmi třemi řečmi posledními (Rozml, 1582); *kterážto poslézejší slova takto vykládá Apollináris* (KlekSem, 1702); *jiný o čtyrech, jiný o šesti, a tento poslední nejlepší jest na kroupy, onen na slad* (KnihHosp, 1705); *a jak můžeš, onyno dvoje od sebe odháněj, poslední pak bij a morděj* (KomLab, 1662)

II.A:

Toto jest nyní poslední vaše vítězství papežské, biskupské i kněžské. (Bartoš, 1530); *aneb posledními mukami v pekle trápen byl* (Sepsání 1565);

II.B:

Bud' ze všech najposlednější, mezi všemi najnižší (Isidor, 1551); *Aj, já uvedu na tebe zlé věci a setru potomky tvé a nezůstavímť vězně ani nejposlednějšího v Izraheli až do močícího na stěnu.* (Summa, 1610); *kterí dlé obyčeje svého v dělání vinic poslední a nedbanliví jsou a všecko zpozdlé a choulostivě činí* (KnihHosp, 1705)

4.4 Vývojové tendence

Porovnáme-li významovou strukturu adjektiva *poslední* v češtině doby střední se stavem staročeským a novočeským, zaznamenáme několik výraznějších posunů. Nejzásadnějším z nich je centralizace příznaku <ničím nenásledovaný>, který se nakonec stal konstitutivním prvkem významové struktury tohoto lexému. Význam etymologicky původní, kladoucí důraz na sém <následující po něčem> (1 podle StčS) v průběhu vývoje staré češtiny zcela zanikl. V korpusu střední češtiny pro něj již nenalzáme žádný doklad. Tato skutečnost měla zřejmě mimo jiné dvě vnírosystémové příčiny pramenící v paradigmatických vztazích, do nichž lexém vstupuje. Byla to v první řadě tendence k symetrii polysémní struktury lexému s polysémní strukturou lexikální jednotky antonymní, konkrétně s číslovkou (popř. adjektivem) *první*. Zachovány zůstaly ty lexie, které byly součástí tohoto opozičního vztahu, tedy vesměs ty, které obsahovaly sémantický příznak <krajní, extrémní vymezení>, tj. <stojící na úplném začátku/konci, ničím nepředcházený/nenásledovaný>. Tato vývojová tendence později vyústila rovněž v odsunu lexie 'nejzazší, nejvzdálenější, krajní' na periferii jazykového systému. Druhá příčina tkví ve vztazích synonymních. Zatímco lexikální subsystém sdílející sém <následující po něčem, další v pořadí> obsahoval již ve staré češtině hned několik lexikálních jednotek (*následující, další, příští*), jejichž postavení v systému slovní zásoby se upevňovalo a které se v průběhu vývoje (zejména v období češtiny doby střední) posouvaly směrem k centru, „extrémně“ vymezený význam s příznakem <stojící na úplném konci, ničím nenásledovaný> se synonymně vázal pouze k lexémům *konečný/koneční* a *krajní*, jejichž sémantická struktura je vzhledem k sémantické struktuře adj. *poslední*

asymetrická. Jedná se totiž o synonymii částečnou, zahrnující jen některé z lexii (srov. např. významy 3., 6., 7., 8. v StčS).

Se zánikem „neextrémně“ koncipovaného významu adj. *poslední* souvisí rovněž problematika jeho stupňování. Komparativní a superlativní tvary se objevují hojně již v materiálu staročeském, v korpusu češtiny doby střední bylo vyexcerpováno 20 tvarů komparativních (18x *poslednější*, 2x *poslézejší*) a 34 tvarů superlativních (25x *nejposlednější*, 8x *najposlednější*, 1x *najposlední*). Vzhledem k sémantické povaze adjektiva však nelze přinejmenším u některých lexii hovořit o klasické gradaci, která slouží k vyjádření větší míry dané vlastnosti. Lexém *poslední* (vyjma významu 1 v StčS) inherentně obsahuje největší možnou míru (krajnost, extrémnost), kterou je sémanticky obtížné dále stupňovat (jak lze vidět i na tom, že jeho synonymy i lexikografickými opisy jsou nejčastěji adjektiva v superlativním tvaru – *nejzazší*, *nejnovější*, *nejvýznamnější*...). Navíc centrální významy (I.A, I.B.) mají povahu adjektiv restriktivních, jež bývají zpravidla nestupňovatelná (o něco méně problematické je stupňování evaluativních významů II.A a II.B).⁷¹ Přesto ke gradaci nezřídka dochází, byť ne u všech lexii - komparativní tvary vytvářeny nebyly ani v období staročeském a středněčeském pro význam I.B.1 jediný zbývající, což je zřejmě dáno jeho posílenou restriktivitou.

Funkce stupňovaných tvarů však zcela neodpovídají jejich funkcím obvyklým, jak je patrné zejména u forem superlativních. Ty mají totiž v tomto případě ráz spíše stylový a pragmatický; slouží ke zdůraznění pojmového obsahu, nikoliv k jeho komparaci s mírou vlastnosti nesenou jinými substancemi, a mají tedy blízko pozitivu *poslední*, které je s nimi de facto synonymní.⁷² Odpovídá tomu i staročeský tvar *nejposlední*, zpracovaný v StčS formou samostatného hesla, pro jehož utvoření byl využit jen intenzifikační prefix bez komparačního sufixu. Oproti tomu tvary komparativu svoji srovnávací funkci plní. Vyjadřují vlastně vyšší míru vlastnosti ‘jsoucí na konci’; *poslednější* je ten, kdo následuje za porovnávaným, kdo je blíže konci. Umisťují tedy vlastně substanci na ose relativně, stejně jako primární

⁷¹ Srov. ČERMÁK, F.: *Lexikon a sémantika*. Praha: NLN, 2010, s. 168.

⁷² K tomu Hovorna v *Naší řeči* (3/6, 1922): „Kdo je první (nebo poslední), nemá nikoho před sebou (za sebou), nikdo není méně první (poslední) než on, je tedy se stanoviskem logického zbytečné říkati o někom, že přišel nebo všude chce být **nejprvnější**, že je **nejposlednější** ze všech žáků. Také jsme to slyšeli ve škole. Ale žádný jazyk (snad mimo jazyky umělé) není vtělená logika; bohudíky, protože by tak bylo po pružnosti, jež je znakem životnosti každého skutečného jazyka. Němec říká *der allererste, der allerletzte*, a to je totéž, co *der erste, der letzte*; nikdy však jsme neslyšeli, že by mu kdo zapovídal oním způsobem se zvláštním důrazem vytýkati první nebo poslední místo, jež kdo zaujímá. Proč něco takového zapovídati Čechovi? My k tomu užíváme 3. stupně, máme tedy způsob svůj, a zná jej náš lid, znali jej naši předkové (ti říkali také *najprvní, najposlední*, bez stupňovací koncovky).“

etymologický význam adj. *poslední*⁷³ (s tím rozdílem, že neobsahují příznak <bezprostředně následující, stojící hned za>). Pravděpodobně i možnost vyjádřit tento vztah komparativem adj. *poslední* v jeho významech I.A a I.B přispěl k odsunu původního významu (1 v StčS) na periferii slovní zásoby a postupně až k jeho zániku.

Ve vývoji adj. *poslední* směrem k novočeskému stavu dochází k ještě jednomu výraznému významovému posunu, respektive k zániku jedné z lexií, a to pozitivně konotujícího významu evaluativního. Již pro střední češtinu byly excerpovány pouze dva doklady (z nichž jen jeden byl ryze evaluativní, u druhého se jedná spíše o vysokou intenzitu vlastnosti, viz s. 34), z novočeské slovní zásoby pak vymizelo užití v tomto významu zcela. Evaluační osa tak dostává jednoznačně určený směr vedoucí od pozitivního k negativnímu.

4.5 Syntagmatika

Z hlediska syntagmatického se lexém *poslední* řadí k adj., která mohou stát jak v atributivní, tak v predikátové pozici. V rámci neustálených kolokací je jeho sémantické pole dosti široké a spojitelnost poměrně neomezená, mluvíme-li o něm jako o členu rozvíjejícím. Samo je naopak rozvíjeno jen velmi zřídka, a to zpravidla zájmenem (nejčastěji demonstrativem, řidčeji posesivem nebo totalizátorem). V atributivní funkci se váže k substantivům konkrétním i abstraktním, lze sledovat pouze tendenci k vytváření syntagmat se jmény počítatelnými, což je dáno sémantickým příznakem <určující pořadí>.

Lexém rovněž utváří mnohá spojení ustálená, podléhající během vývoje v různé míře lexikalizačnímu procesu. Některá z nich lze považovat za frazeologizovaná již v období stč., některá se začala formovat až později. V následující tabulce je uveden přehled lexikalizovaných spojení v jednotlivých slovnících a korpusech starší i současné češtiny:

Ustálené spojení	StčS	Korpus střední č.	JgSlov	SČFI ⁷⁴
až k poslednímu		sč.		
bez jednoho/dvou poslední		sč.		
býti k jaké činnosti poslední		sč.		
býti poslední v čem		sč.		
dáti čemu poslední místo		sč.		

⁷³ Jak dokládají výskyty vazeb *poslednější čeho* a *poslednější nežli*, stejně jako dvojice *poslednější – předešlé, prvnější – poslednější, přednější – poslednější*.

⁷⁴ ČERMAK, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1.–3. díl.* Praha: Leda, 2009.

do poslední krůpěje krve		sč.	JgSlov	
mlíti/mlátiti z posledního		sč.	JgSlov	SČFI
mlíti poslední		sč.		
myslet, že je to [jeho] poslední				SČFI
od prvního do posledního	StčS	sč.		
p. bolest			JgSlov	
p. cena			JgSlov	
p. cíl a konec			JgSlov	
p. čas/časy		sč.		
p. čtvrt		sč.	JgSlov	
p. den/dny	StčS	sč.	JgSlov	
p. hodin(k)a	StčS	sč.	JgSlov	
p. krmě		sč.		
p. kšaft	StčS			
p. naděje		sč.		
p. nebezpečství		sč.		
p. neděle	StčS	sč.		
p. nouze	StčS	sč.	JgSlov	
p. pomazání	StčS	sč.	JgSlov	
p. postel		sč.		
p. potřeba	StčS	sč.		
p. příčina			JgSlov	
p. slovo		sč.	JgSlov	
p. služba			JgSlov	
p. soud		sč.	JgSlov	
p. věci	StčS	sč.		
p. večere	StčS	sč.		
p. věk		sč.	JgSlov	
p. vůle, rozkázání, poručení		sč.	JgSlov	
po poslednie, na posledniem	StčS			
poslední babku komu vydřiti			JgSlov	
poslední sousto komu z hrdla vydřiti			JgSlov	
první i poslední		sč.		
připraviti někoho o poslední košili				SČFI
rozdělit se s někým o poslední košili				SČFI
táhnout posledního		sč.		
To je to poslední, co (nám tu ještě chybělo).				SČFI ⁷⁵
vydat do posledního			JgSlov	

⁷⁵ SČFI tuto frázi interpretuje jako „to v žádném případě není důležité; to téměř nepřipadá v úvahu“ (synonymum – *to není důležité*). Domnívám se však, že toto vymezení není příliš vhodné, za podstatný považuji příznak <něco nevídaného, nechtěného, nepříjemného>.

vydat se do posledního		sč.		
x posledních		sč.		
x-té a poslední	StčS			
x-tý a poslední		sč.		

Flajšhans⁷⁶ uvádí ve své sbírce přísloví následující frazémy: *až do posledního orta; do pekla hluboko, do nebe vysoko a nebeského sídu ku poslednímu dni dlúho čekati; kudy; přednie kola prošla, projdú i poslednie; lepší prvnie ostuda nežli poslednie; poslední halčřík; žádný poslední ani první býti nechce; Čelakovský⁷⁷ pak ještě rčení *Poslední do chrámu bývá, kdo pod zvonicí přebývá*. Zaorálek⁷⁸ zmiňuje více variant frazému *mlít/mlátit z posledního* ve významu ‘být se silami v koncích, umírat’: *zvonit někomu na poslední; točit/klepat z posledního; dělat v/o posledním; chodit na posledních; ještě nevjel s posledním*.*

Z tabulky můžeme vysledovat několik výrazných sémantických okruhů těchto ustálených spojení:

- 1) konec lidského života n. světa: *p. bolest, p. čas(y), p. (soudný) den, p. hodin(k)a, p. kšaft, p. nebezpečství, p. nouze, p. pomazání, p. potřeba, p. služba, p. soud, p. věci, p. večere, p. vůle/rozkázání/poručení*
- 2) být se silami v koncích, umírat: *mlíti/mlátiti/točiti/klepati z posledního, mlíti poslední, dělati v/o posledním, choditi na posledních*
- 3) přivést někoho na mizinu, vydržít z někoho duši: *poslední babku komu vydržiti, poslední sousto komu z hrdla vydržiti, připravit někoho o poslední košili, rozdělit se s někým o poslední košili*
- 4) upřesnění pořadí – *bez jednoho/dvou poslední, x posledních, x-té a poslední, x-tý a poslední*
- 5) kolokace s opozitem *první* – *od prvního do posledního, první i poslední* (ve významu ‘všichni’, zahrnuje celou škálu, nikoliv pouze její krajní body)

Význačná část těchto ustálených kolokací zřejmě vznikala právě v období střední češtiny, některá jiná, dříve spíše volná spojení se v tomto období postupně lexikalizovala

⁷⁶ FLAJŠHANS, V.: *Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Druhý svazek. Písmena O–Ž*. 2. rozš. vyd. Olomouc: UPOL, 2013.

⁷⁷ ČELAKOVSKÝ, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Fotoreprint vyd. z r. 1949. Praha: Lika Klub, 2000.

⁷⁸ ZAORÁLEK, Jaroslav: *Lidová rčení*. Praha: Aurora, 1996.

(ubývá dokladů použití v doslovném, nefrazeologizovaném významu, vyšuje se frekvence jednotlivých kolokací, ty vstupují do dalších paradigmatických i syntaktických vztahů jako celek ad.). Souběžně docházelo k časté substantivizaci daného adjektiva, jak je vidět nejen na vazbách typu „mlít z posledního“, ale rovněž na několika dokladech zpodstatnělého *poslední* ve významu ‘potomci’ (za lat. *posteris*).⁷⁹

U dvou ustálených kolokací lze v češtině doby střední vysledovat naopak jejich odsun na periferii slovní zásoby a následný zánik. Jedná se o vazbu *na poslednie* n. *o posledniem*, která byla během středněčeského období plně gramatikalizována do podoby *naposledy*, popř. *posledně*, a o spojení *x-té a poslední*, jemuž StčS přiřazuje funkci partikule a které se ve sč. vyskytuje již jen ve (shodě podléhajícím) *x-tý a poslední*.

⁷⁹ Např.: *poněvadž jest on [= Ján Sádlo] dobrotivě k tomu přistoupil, aby ty peníze, kteréž v Dřevohosticích sobě náležité má, na poslední obráceny byly* (ŽerSpis, 1606); *tento kšaft poslednímu k žádný újmě a ke škodě býti nemá* (ArchČ, 1531).

5 Závěr

Cílem této práce bylo zejména provést podrobnou sémantickou analýzu adjektiva *poslední* a sledovat posuny a změny, k nimž ve významové struktuře tohoto polysémního lexému během několika vývojových fází češtiny došlo. Bylo tak učiněno na základě rozboru dosavadních lexikografických popisů a na základě anotované databáze výskytů, sestavené pomocí plné excerpcce korpusu textů češtiny doby střední.

Adjektivum *poslední* patří k nejstarší vrstvě českého lexika, jeho základ je všeslovanský a sahá až ke kořenům indoevropským. Etymologicky původní a slovotvorně průhledný význam ‘následující, další, nejbližší v pořadí místním n. časovém’ však již v období staré češtiny ztrácí svoji pozici významu centrálního, nahrazenou vymezením „extrémním“, jež klade důraz na konec tohoto pořadí. Ústřední lexii se tedy stává *poslední* ve smyslu ‘jsoucí na úplném konci pořadí místního n. časového; ničím nenásledovaný’, od něž se odvíjí bohatá struktura významů dalších, vymezených různými distinktivními sémantickými příznaky. Svoji roli ve vývojové restrukturalizaci polysémního lexému hrála mimo jiné tendence směřující k symetričnosti opozičního subsystému „první – poslední“. Další významy lze specifikovat na základě několika distinktivních rysů, z nichž jsou nejvýznamnějšími charakter osy (prostorová/ časová/evaluační) a konceptualizace jejího konce, popř. konců. Specifickou problematiku představuje stupňovatelnost adj. *poslední*, která by vzhledem k jeho sémantice zdánlivě neměla být umožněna. Staročeský i středněčeský materiál však poskytuje dostatek dokladů k tomu, abychom komparaci lexému *poslední* mohli označit za záležitost systémovou, nikoliv okazionální. Avšak zatímco komparativní formy plní svoji primární funkci, formy superlativní slouží pouze ke zdůraznění příznaku krajnosti. Z hlediska syntagmatického můžeme u zkoumaného adjektiva zaznamenat poměrně bohatou řadu ustálených víceslovných spojení. Zejména v češtině doby střední dochází k lexikalizaci mnohých z nich a také ke vzniku frazémů zcela nových (např. *mlít/mlátit z posledního*). Pozorovat můžeme i procesy gramatikalizační, a to především u kolokací *na posledniem* a *po poslednie*.

Předložená lexikálně-sémantická analýza adj. *poslední* si nečiní nárok být analýzou úplnou. Anotovaný materiál nabízí mnoho dalších, zatím nezohledněných otázek a možností zkoumání jeho vývoje, které nebyly v rámci této práce vzhledem k jejímu omezenému rozsahu tematizovány. Jedná se zejména o paradigmatické vztahy, do nichž lexém vstupuje, ostatní členy slovotvorné řady (*posledek, posledně, naposledy...*), mezijazykovou komparaci

na základě sestaveného česko-polsko-němecého biblického paralelního korpusu nebo propracovanější vztáhnutí ke stavu novočeskému.

6 Seznam citované literatury

6.1 Slovníky

BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K.: *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1977.

ČELAKOVSKÝ, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Fotoreprint vyd. z r. 1949. Praha: Lika Klub, 2000.

ČERMÁK, F. a kol.: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1.–3. díl*. Praha: Leda, 2009.

Elektronický slovník staré češtiny. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., Praha. Dostupný ke dni 17. 8. 2014 z WWW: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

FLAJŠHANS, V.: *Česká přísloví. Sbírka přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku. Druhý svazek. Písmena O–Ž. 2. rozš. vyd.* Olomouc: UPOL, 2013.

MAJTÁN, M. a kol.: *Historický slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1991–2008.

JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý Josefa Jungsmanna. Díl III*. Praha: Knížecí arcibiskupská tiskárna, 1837.

MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint 3. vydání z r. 1971, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997.

REJZEK, J.: *Český etymologický slovník. 2. nezměn. vyd.*, Voznice: Leda, 2012.

Staročeská textová banka. Oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., Praha. Dostupná ke dni 17. 8. 2014) z WWW: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

Staročeský slovník. Praha: Academia, 1968–2008.

ŠIMEK, F.: *Slovníček staré češtiny*. Praha: Orbis, 1947.

ZAORÁLEK, Jaroslav: *Lidová rčení*. Praha: Aurora, 1996.

6.2 Sekundární literatura

BLANÁR, V.: *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1984.

ČERMÁK, F.: *Lexikon a sémantika*. Praha: NLN, 2010.

HAVRÁNEK, B. a kol.: *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratk*. Praha: Academia, 1968, s. 16–49.

HLADKÁ, Z.: *České slovníkářství na cestě k jednojazyčnému výkladovému slovníku, I.* Naše řeč 3/88, 2005, s. 140–151.

NĚMEC, I.: *Staročeský příspěvek k výkladu slovanského adverbia* poslě. Listy filologické 2/85, 1962, s. 330–333.

NĚMEC, I.: *Vývojové postupy české slovní zásoby.* Praha: Academia, 1968.

NĚMEC, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje.* Praha: Academia, 1980.

7 Přílohy

7.1 Heslo *poslední* ve Staročeském slovníku

poslední adj., ojed. posledný (sub 8), komp. poslezí, poslednější; k (po)sled

1. (po kom) následující, další, nejbližší v pořadí místním (A) n. časovém (B): — A: vieže se řeč božie a poslednye přední zpravuje MatHom 164 || třetí žalm jest padesátého žalmu poslezi BiblHlah Prol. 3 k Ps (poslednyeyšly ProlBiblL 153b) následuje po padesátém — B: ciesař Bedřich posledny sňem zapovědě. Jakž to král český brzo vyzvědě, k dvoru jede DalC 83,1 nový, zase; za času Mikuláše papeže...a cirkve poslednie po tom papeži ChelčBisk 74a; jestliže by druhý kšaft učinil, aby první moci neměl, tehdy posledni v své moci zuostane ZřizVlad h2a posterius || jsi li ty poslednieyšly obrazu tohoto božieho, klaněj ty se jemu,...nezdát mi se poddávati nižšímu a poslednieyšliemu SolfA 72a tj. méně důstojný, nižší v pořadí hodnocení

2. [o jednotce v řadě] poslední, jsoucí na konci pořadí místního (A) n. časového (B): — A: čtenie píše v posledny kapitole sám Jan EvZimn 4a, pod. ComestC 116a finale; uzřel, naliť množství diáblův...letí. Otieže poslednyeho PasMuzA 433 ultimum; knihy poslednye Nového zákona WaldhPost 63a; majíce lid vésti a zpravovati, ti sú posledny a zmeškali t. 124a (v obr.); poruší [otok] posledni kost prstu LékSalM 304; druhý [rukojmí] bližší a tak až do Nayposlednieyšlieho TovačA 50a; nezná se Černé Václavové [tj. žalobkyni obžalovaná] v tom...ani v prvním, ani v posledním NaučBrn 89 (1485) || houfy poslední...aby opeřil VlčNauč 45 (v. opeřiti) zadní — B: cěle dáno jest [boží tělo] třetímu,...tišúciemu, cěle jistě posledniemu ModlKunhA 72; na posledny den veliký hodný EvVíd 17a (J 7,37: v nayposlednyeyšlí ~Zimn, v najposlední BiblPad) in novissimo...die; za časov Svatoplukových poslednyeho krále moravského PulkB 23 ultimi; tento list buď tobě nyní poslán poslednij AlexPovB 254b; on [Bůh] jest první i poslední, počátek i konec všech věcí HusDcerkaH 213b (sr. Ap 1,17); bez prvního [křtu] druhý a třetí a posledni neprospějí HusVýklB 27b; tito všichni od prvních apoštolův až do neyposlednieyšliech křesťanův AktaBratr 1,212a; až všichni přijdú k jednotě až do poslednieho t. 212a; posledni kšaft jest, jehožto druhý nenásleduje PrávJihlA 163b || daj jim [dělníkům] mzdu, počna na poslednych až do prvních EvSeit 142a (Mt 20,8: od nayposlednyyšlich ~Ol, od najposledních ~Beneš) a novissimis od naposled příšlých; leknú se poslednij BiblOl Job 18,20 (v. najposlední 1; zpodst.) potomci; múdry vzdržuje [„ducha“] a zachovává ku posledniemu času BiblPad Pr 29,11 (v. posledek, -dka/-dku 1B) in posterum tj. jak jen může nejdéle; nedopůstěj, byť tiem bylo dlono, neb talov z poslednieho uzrání potrebuje...jedu LékSalM 222 ultima naprostého, úplného (pod. AlchLull 158); když sem bral poslednie odpuštění a požehnání od Otce svatého ListářRožmb 3,220 (1447) se naposledy loučil ♦ p-nie poslednie neděle eccl. poslední neděle postní (Quadragesima): ktož teprv se po velicě noci zpovídá neb u posledny neděli AlbRájA 55b in Quadragesima, pod. t. 55a ♦ po p-nie, poslednie na p-niem posledním adv. naposledy: když již po poslednie od krále jdíechu CestMil 9b ultimo; k nám zase se utíkají, naučení žádajíc o to,...a potom na posledním pravie NaučBrn 99 (1462) nakonec ♦ ot prvního až do poslednieho koho/čeho od prvního do posledního, zvl. úplně všichni: porobi ji [zemi]

faraonovi se všemi lidmi ot prvých krajin ejiptských až do poslednych BiblOl Gn 47,21; sbor všech vyvolených od prvnioho svatého až do poslednieho, který najposlé počet vyvolených dokoná HusPostH 30b; on se vši čeledi svú od prvnioho až do poslednieho má toho jelena honiti PasKal H20a; že se jim v ničem neznám od prvního až do posledního slova NaučBrn 139; úmluvy...od prvnio až do poslednie držeti ArchČ 9,298 (1453)

3. naposledy uvedený (jmenovaný, zmíněný): kak ho [Přemysla] syn, kak vnuk na mále sě jsú sbyli na sem světě; Pozzledn□ byl ješče dietě LegJidM 16; stojít lidé paterým úmyslem po učení:...rozumu [je] býti dvěma úmysloma poslednima ŠtítMuz 38a, pod. HusVýklB 31a; vedle posledního artikule mají strany přestati ArchČ 3,436 (1435) penultimum; těmito řečmi posledními ukazuje Pán, kterak... ChelčPost 185a; Margréta dále prodala Čapkovi a ženě jeho, i již jest to nemohlo spadnutí na Královu Mt po Jaroslavovi, ale po poslednějších ArchČ 37,944 (1456)

4. poslednie ve funkci partik. za poslední, nakonec (uvádí poslední člen výčtu): deváté a poslednye ukázal sě apoštolóm na Olivecskéj hořě PasMuzA 210 ultimo; sedmé a poslednye znamenaj AlbRájB 146b; jest povinen [svědek]...třetie a poslednie nevinnému, jemužto škodí PrávHorM 46b postremo; pátá příčina...Šestá příčina...Polednie pak muož otázán Jiřík býti HilRožmb 30a

5. [o prostoru] nejzazší, nejvzdálenější, krajní: vzplápolé [oheň] až do pekla poslednieho ŽaltKlem 141a (Dt 32,22: do pekelného poslednyeho ~Pod (zpodst.), v. ostatek 8) ad inferni novissima; posledny kraj na všem světě AlxŠ 40; bieše [Or] v nagposledniegflie púšti OtcB 31b ultima; ješto [město] jest na poslednych krajinách tvých BiblOl Nu 20,16 (na mezech ~Praž) extremis; kdežto [na Západě] koná sě poslednye částka země bytedlné LyraMat 154a; když sstupovášta v poslednie straně města BiblPad 1 Rg 9,27 (ven z města ~Ol) || ať omočí nayposlednyeffi prstek u vodě EvBeneš 101b (L 16,24: vrch prsta ~Ol, konec prsta BiblOl) extremum konec, špičku prstu; poslednie strana [korábu], ta sě troskotáše BiblPad A 27,41 (posledni konec MamKapR, zadnie strana BiblPraž) puppis zadní část, zád'; kudyž přednie kola vešla, prošla by i polednie KorMan 60b (v obr.) zadní

6. [o části z celku] poslední, jediný zbývající; [o nedoplatku ap.] zůstávající jako úplný zbytek (sr. „ostatní“ 2): ti posledny čas dělali, a rovny si nám [pracujícím celý den] učinil EvSeit 142a (Mt 20,12: poslednij jedínú...hodinu BiblOl, naiposlednieyflí jedínú ~Lit) novissimi; k němuž [králi] jest pozzlednye čáka AlxBM 107; ještě s tú s posledny rukú [tj. po utěti druhé] oboři sě po Filotě AlxV 1697; pokudž nevrátíš poslednieho šarta BiblDrážď Mt 5,26; poslednye [voda], kteráž ostane ComestC 64a ultima; ztepu...i nayposlednyeyflieho v izrahelském lidu BiblOl 4 Rg 9,8 (najposlednieho ~Lit; zpodst.); do poslednye chvílky života tvého ŠtítBarlB 107; lúpenie a poslednieho statečku odbieranie PříbrZamP 234b; splniti [dluh]...s penězi nejposlednějšimi ListářRožmb 1,110 (1429); aby spadlo [zboží] na živé zůstale a tak až do najposlednějšiho SvědBydž 412 (1450); i tu sukni poslednij pro tě zastaviti TovHád 33b || aby jedva posledny potřebu k životu jměl ŠtítVyš 70b extremae nejnutnější (pod. Čtver 62a); aby dáno bylo [půl hřivny konšelům]...a poslednieho z každého verku tři věrdunky na hotových penězích CJM 2,1098 (1408; zpodst.) doplatku za dokončení; čas

jest...již poslední, aby ti...byli, jako by jich [žen] neměli BiblPraž 1 C 7,29 (v. ostatní 2)
zbývá velmi krátký

7. též superl. jsoucí na posledním stupni hodnocení: (A) nejvyšší, nejdůstojnější, nejvýše hodnocený, jedinečný; (B) poslední, nejnižší, nejniže hodnocený, zvl. nejubožejší: — A: ciesař...chtě [v Římě] poslednyu korunu přijeti DalC 61,2 leztin; zákon posledny a nejvyšší, tovieš vieru křesťanskú, chtěl [Bůh] zjeviti MatHom 57; zákon nový jest najdokonalejší a nayposlednyeyfly LyraMat 151b extrema; supremus najhořejší vel posledny SlovOstřS 114 || znamená [slovo] všeho těla poslednye srazenie v horkosti smilnosti poslednei ComestC 38a extremam...extremo nejsilnější, krajní (pod. VýklHebrL 205b); nayposlednieyfly lásku a milování poznali sú [na loži] HynRozpr 197a vyvrcholení lásky — B: tehdy sedeš s hanbú na poslednye miesto EvVíd 34a (L 14,9: by počal...nayposlednyeyflye miesto držeti ~Ol, sedě na konci ~Seit) novissimum; mnozí budú první posledny BiblDrážď Mt 19,30 (zadní vel posledny VýklKruml); ten sobě jmieše...přátel ni prvých, ni poslednych, ale v sboží vše prostředních HradProk 1b; Poslednyt žid to mluvieše Vít 38a; ród můj nayposlednyeyfly mezi všemi čeledmi BiblOl 1 Rg 9,21 (v. nízký 8); noha jest posledny úd člověčí GestaB 106b ultima; ztepu...i zavřeného, i nayposlednieyflyho (první -y nadeps.) v Izraeli BiblPad 3 Rg 14,10 (najchatrnějšieho ~Ol, najzavřenějšieho ~Praž); nayposlednieyfly [kardinál] měl na padesát koní KorMan k 66a || v sytosti bude přebývati bezpečně ot navštívenie poslednyeho BiblOl Pr 19,23 (najhoršieho ~Lit) pessima nejhoršího (pod. AlexPovB 241a); lidu svému spomoci v nayposlednieyflyj jich núzi TrojK 126a nejkrainější

8. poslední, konečný, předcházející konci, vztahující se ke konci lidského života n. světa; bibl. zpodst. pl. n. či poslední věci („posledek“, -dka/-dku 3): u poslední den z země vstáti mi jest ŽaltKlem 157a (Job 19,25: najposlední BiblLit, soudný ~Ol) novissimo; u posledny den EvVíd 15a (J 11,24: nayposlednyeyfly ~Zimn); [prosím, abys] poslednye mi čsti dohodil AlxM 119 extremi...honores prokázal mi poslední poctu; budú poslednyeyfly věci člověka toho horší prvních EvOl 224a (Mt 12,45: v. naposled 2); v nayposlednyeyflyem času zlořečenie BiblDrážď Dn 8,19 (najposledniem ~Pad); poslednye přestrašná smrt jest křesťanóm utěšenie PasMuzA 111a; odtad vieme, že poslednye hodina jest BiblOl 1 J 2,18; mysliti o poslednem dni soudném Kruml 289; neslušie umřieti dáti [umírajícím] pro ijednoho, jenž netrpí poslednye núze ŠtítKlem 141a krajní; tvůj skutek bude pamatován na neyposlednieyfly věky AlexPovB 241a tj. do skonání světa; k zatracení na posledniém súdu JakVikl 181a finali, pod. ŠtítSvátA 70a; na poslednij věci aby se opatřili, totiž před smrtí TovHád 20a; až do skonanie poslednieho na světě AktaBratr 1,117a; v. též najposlední 2 — bibl. (zpodst.): <d>oňudž...neurozoměju u poslednych jich [hříšníků] ŽaltWittb 72,17 (nayposlednyeyflych ~Kap, poslednim věcem BiblPraž, v posledciech ~Pad) in novissimis; znamenaju poslednie jich t. 213a (Dt 32,20: v. posledek, -dka/-dku 3); libo by...rozuměli a přijduce poslednye prozřeli ŽaltPod 130b (Dt 32,29: v. najposlední 2); by...na nayposledneyfly patřil [Zikmund], měl by...dobrovolně umřieti Budyš 3b ♦ p-nie poslednie večere relig. poslední večere (Ježíšova s učedníky před smrtí): příklad...na poslednyey večeri Kristus ostavil JeronM 9b, pod. ŠtítSvátA 199b; v němžto [místě] byl pán buoh svú posledny večeri měl CestMandA 181a; Ježíš...na večeri své poslednij před smrtí JakSpasT 182a novissima; Kristus po poslední večeri zákona starého u Veliký čtvrték...ráčil to vskutku ustanoviti KorMan 44b ♦ p-nie

poslednie mazanie (olejovanie) eccl. poslední pomazání, svátost nemocných (udělovaná pomazáním při těžké nemoci n. před smrtí): potvrzení, poslednye mazanie GlosSed 265a summa; poslednie olejovanie HusJadroV 227a (v. olejovanie 2); k tomu pak mají [kněží] lékařství pokání, zpověď a dále poslednie mazanie AktaBratr 1,203a ♦ p-nie poslednie rozkázanie (n. poručení, vůle), p-ní poslední kšaft jur. (či) poslední vůle, závět': poručení, totiž poslednie rozkázanie činiti ŠtítMuz 28b; tehdy [před smrtí]...své poslednie rozkázanie a kšeft svůj učinil o ten statek ArchČ 4,352 (1413); má vůle poslednie t. 9,259 (1434; v. naplniti 7); takovúto měřú svůj poslední jest kšaft zjednal ListářPlz 1,412 (1446), pod. ArchČ 9,555 (1491); tělo jeho..., jakož na poslední vůli líbilo se jest, pochováno SilvKron 75a in ultima voluntate; mocí listu tohoto činí své poslednie rozkázanie ze svého statku ListářPlz 2,1 (1451); kázala sem sepsati svú vůli poslední na lístek ArchČ 26,432 (1461); toto své poslední poručení a kšaft...zřídil t. 296 (1499); v. též poručení 5

9. též superl. poslední, nejnovější, časově nejbližší době promluvy, zvl. nynější, současný: poznal jsi všechna poslednye i stará ŽaltWittb 138,5 (naiposlednyeiffie ~Klem, najposlednie BiblLit, novitké ŽaltKap; zpodst.) novissima; byl by posledny blud horší prvního EvOl 249b (Mt 27,64: naiposlednieiffie BiblLit); teď v tyto poslednye časy zjevně je to všemu lidskému národu prohlášeno ŠtítBarlB 34; v těžší [hříchy ďábel] jest zavedl poslední křesťany ChelčPost 91b, pod. ChelčSít' 13a; na najposlednějším sjezdu v Olomúci teď nyní minulém Půh 5,224 (1490); pravil, že smlúvu poslední má s ní [Barborou] skrze mistra Martina ArchČ 10,498 (1497) || Vaněk...poslednější zápis má ArchČ 28,39 (1429) pozdější, mladší (pod. Půh 5,152, 1487)

Sr. najposlední, ostatní.

7.2 Seznam textů *Diakorpu* a *Humkorpu* a jejich zkratk

Diakorp

Alex	Historie o králi Alexandrovi makedonském
Amaz	České amazonky aneb děvčí boj v Čechách pod zprávou rekyně Vlasty.
CtnManž	O ctných manželkách těhotných a rodičkách křesťanských
Desatero	Desatero připsání mládenecké
Harfa	Harfa nová na hoře Sion znějící
HistPob	Historie pobožná a velmi příkladná
Jerus	Jerusalem nova, Jeruzalem nový
KnihHosp	Knihy hospodářské hospodářství polního
KomLab	Labyrint světa a ráj srdce
KonAug	Konfesí augšpurská
KrvPoušt	O krvi pouštění žilami
KšaftJB	Kšaft umírající matky Jednoty bratrské
Kvalt	Kvalt na pohany
LékKon	Lékařství konská jistá a dokonale zkušená
MorNem	Krátkej spis o morové nemoci
Nikod	Čtení Nikodémovo
Obrácení	Obrácení pohanův v Jáponě
PísMlyn	Píseň nová aneb řemeslu mlynářskému
Pláč	Pláč robotných lidí
PrakTest	Praktika testamentu
Praktiky	Nové praktiky dvě
Přes	Pres boží
Sepsání	Sepsání kronik a životů
Služba	Služba křtu svatého
Snář	Snář
SvobRov	O svobodě a rovnosti městské
Štěp	Knížka o štěpování rozkošných zahrad
Adregni	Ad regni – k jich milostem
Agenda	Agenda česká
Rozml	Rozmlouvání sedláka povycvičeného s doktorem lékařským o moru

Humkorp

Adregni	Ad regni – k jich milostem
Agenda	Agenda česká
Arithm	Arithmetica, to jest knížka početní neb umění počtův na linách a cifrách skrze exempla a mince rozličné všem v handlech, v ouřadech a v hospodářství se obírajícím velmi užitečná a prospěšná
Bamo	Bamphilus
Bartoš	Kronika Bartoše písaře
Bič	Bič židovský

BlahGram	Grammatika česká
Collis	Collis Vinearius
Cyrip	Cyripaedia
ČesKron	Kronika česká
DějVel	Dějiny evropského světa 1453-1576 v interpretaci Veleslavínově (edice závěrečné části Veleslavínova vydání Karionovy Kroniky světa)
Div	Div veliký a pravdivý
DobrZdr	O zachování dobrého zdraví. Knížka školy salernitanské, k králi anglickému, s užitečnými vejklady Arnolda Novikomenského, lékaře a mudrce starého znovu vopravenými a rozšířenými skrze Jana Curiona a Jakuba Crellia
Faust	Historia o životu doktora Jana Fausta, znamenitého čarodějníka. Též zápisích a čarích a hrozné smrti jeho z vlastních jeho po něm nalezených spisův všem všetečným a bohaprázdňým lidem k hrozné a příkladné vejstraže sebraná z německého jazyka, na česko přeložená a vůbec vydaná od Martina Karchesia, písaře kanceláře v Starém městě pražském.
Flor	Velmi pěkná nová o vysoké milosti knížete a krále Floria z Hispanské země a jeho milé panně Biancofoře, z níž čtoucí velikého potěšení nabude, a jak mnoho milost může, vyrozumí.
FridRoz	Naše, Fridricha, z Boží milosti krále českého, falckraběte při Rejnu a kurfiršta etc., otevřené rozepsání, proč jsme korunu království českého a zprávu přivtělených zemí na sebe přijali
Grunt	Krátký a gruntovní spis, kterak najjasnější a velikomocný Maximilián, král český etc., v Fraňkffurtě při řece Majnu, 24 dne, měsíce listopadu, léta 1562 od korfferštův svaté římské říše volen, a potom posledního dne téhož měsíce v hlavním farním kostele u svatého Bartholoměje na království římské korunován býti ráčil
Harant	První díl cesty z království Českého do Benátek, odtud po moři do země Svaté, země Jůdské a dále až do Egypta, potom na horu Sinaj, Oreb a svaté panny Kateřiny, v pusté Arábii ležící, kterouž sem s pomocí Pána Boha všemohoucího já, Kryštof Harant z Polžic a z Bedružic na Pecce etc., Římského císaře Jeho Milosti rada a komorník, šťastně vykonal
KalHvězd	Kalendář hvězdářský 1575
KalHvězd	Kalendář hvězdářský 1576
Kassiod	Kassiodora, římského senátora, služebníka Božího, na historii církevní, kteráž vůbec slove, ze tří řeckých historiků, totiž Sozomena, Sokratesa a Theodorita v latinskou řeč skrze Epifania Školastika vyložených vybranou a v krátký spis uvedenou
KnihIsid	Knížka velmi utěšená a lidem všeckněm na tomto světě zarmouceným velmi prospěšná i užitečná, někdy od svatého Isidora, arcibiskupa hispalského, sepsaná, nyní pak v jazyk český přeložená a znovu vytištěná. 1551
KnihUžit	Knih užitečná i kratochvilná
Kometa	Krátká zpráva o kometě neb hvězdě nové s ocasem
Konfesí	Konfesí bratrská
Korunka	Korunka aneb vínek panenský
Kozm	Kozmograffia česká.
Masso	Massopust
MěstPráv	Práva městská
MíšNov	Novina a příhoda, která se v pravdě stala na pomezí českém v Míšni toho roku. O pěti ožralcích, kterak sou od čerta ukrutně zmordováni.
ModlŽen	Modlitby pro osobu ženskou
Monumentum	Monumentum urozeného a statečného rytíře pana Jana z Proseče a na

	Jirnách etc
MorRán	O ráně morové paterá správa upřímná
MoskKron	Kronika moskevská
NešťPříh	O nešťastné příhodě
Okolek	Okolek, neb běh světa
PisChval	Písně chval božských
Radula	O bitvě a šťastném vítězství Radula Vejdy valaského
Rozkož	Rozkoš a zvůle panenská, k zvláštnímu rozjímání, naučení a potěšení všem poctivým pannám i jiným pobožným obojího pohlaví lidem složená a vydaná
Rozml	Rozmlouvání sedláka povycvičeného s doktorem lékařským o moru
RožPam	Padesátní letopis to jest: poznamenání některých věcí paměti hodných pana Viléma z Rosenberka, za padesáte a sedm let zběhlých, počítajíce od času narození téhož pána až do léta Kristova 1592
Summa	Summa hry o svatém Eliášovi proroku vzatá z Písma svatého, z Kněh královských Třetí a Čtvrté, ku poctivosti slavného sjezdu Jích Milosti, kurfirstův, arciknížat rakouských, též i jiných knížat říšských. Strojená v latinské řeči od mládeže Akademí v kolleji Jeho Milosti císařské v Starém Městě pražském u svatého Klementa. Vytištěná v Starém Městě pražském u Kašpara Kargezia léta Páně 1610
Umučení	O umučení Pána našeho, Ježíše Krista
Vdovství	Vdovství křesťanské, ku potěšení všech ovdovělých s povolením vrchnosti zřízené, na světlo vydané od kněze Jana Hertvitczie Pražského, času toho faráře kostela velikého sv. Štěpána.
VelKal	Veleslavínův kalendář
Věňček	Křesťanských pobožných panen věňček poctivosti, v němž se všickni jejich ctnosti pod obyčejným kvítkem k věncům náležitým připodobňují a najevo vykládají
VinSud	Správa aneb naučení o měrách vinných sudův
ZahrPan	Zahrada panenská
Zrcadlo	Zrcadlo onoho věčného a blahoslaveného života
ŽenSpis	Spis o ženách

Zkratky textů excerpovaných z *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* byly přejaty.